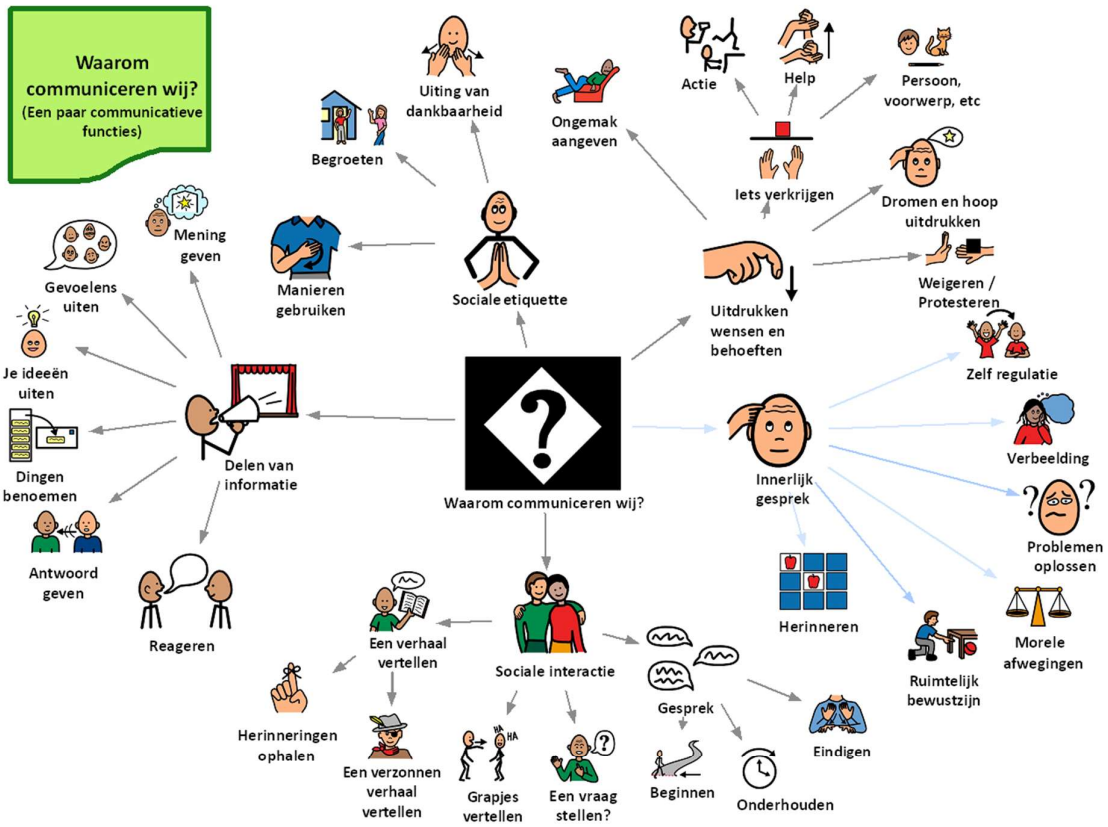
© 2020 International Society for Augmentative and Alternative Communication – Netherlands and Flanders

Leidraad ondersteunde communicatie

Kate Ahern, M.S.Ed
10/19/2015 Revised 11/8/18
Motivate, Model, Move out of the Way
Project #Icandomorethanrequest

Vertaling: Violeta Giurgi

Voor het verwijzen naar dit document: ISAAC-NF. (2020). Leidraad ondersteunde communicatie. Oeffelt: International Society for Augmentative and Alternative Communication – Netherlands and Flanders.

Voorwoord

Communicatie is een primaire levensbehoefte. Met effectieve communicatie kun je aangeven welke ideeën, gevoelens en verlangens je hebt. Je kunt om informatie vragen of verduidelijken wat niet goed begrepen wordt. Maar vooral: middels communicatie leg je verbinding met anderen. Zonder verbinding met andere mensen kun je niet of zeer lastig leren, je ontwikkelen, werken, noch een zelfbewust en zelfstandig persoon worden. Zonder effectieve communicatie is het voeren van eigen regie over je leven, over zorg, over vrije tijd niet mogelijk. De meesten van ons kunnen communiceren door te praten. Het leren praten begint al vroeg, zelfs al in de baarmoeder. Van jongs af aan horen kinderen gesproken taal om zich heen en door de jaren heen kunnen ze zich daar steeds beter mee uiten. Maar wat als je door een ziekte, trauma, motorische, verstandelijke of andersoortige beperking tijdelijk niet of nooit kunt praten? Niet kunnen praten betekent niet dat je niets te zeggen hebt. Voor honderdduizenden mensen in Nederland en Vlaanderen is dit echter de realiteit. Zij kunnen zich niet middels spraak verstaanbaar maken of zij begrijpen de veelal gesproken of geschreven taal in hun omgeving onvoldoende.

Mensen die niet kunnen praten, lopen het risico om in een isolement te raken, omdat zij niet of slechter mee kunnen doen in een gesprek of een sociale activiteit. Ze hebben minder mogelijkheden om aan te geven wat hun gevoelens, interesses of behoeftes zijn. Als mensen niet kunnen praten, worden ze heel vaak op een lager (cognitief) niveau ingeschat of wordt er gedacht dat ze tot weinig of niets in staat zijn. Ze krijgen daardoor minder kansen om zich te ontwikkelen. Hun toekomst wordt bepaald door wat we zien aan de buitenkant en niet door wat er in hen omgaat, niet door hun potentie en talenten. Ondersteunde communicatie (OC) biedt deze mensen de mogelijkheid om echt mee te doen in de maatschappij en te laten zien wie ze zijn.

In het VN-verdrag over de rechten van mensen met een beperking is vastgelegd dat zij recht hebben op toegankelijkheid van communicatie en dat zij het recht hebben hun mening te uiten net als ieder ander (zie bronnenlijst). Zowel België (2009) als Nederland (2016) hebben dit verdrag bekrachtigd. Met het bekrachtigen van dit verdrag erkennen de Nederlandse en Belgische staat dat zij ervoor moeten zorgen dat onder andere de gezondheidszorg, het onderwijs en informatiebronnen toegankelijk moeten worden voor mensen met een handicap. Er is inmiddels veel meer aandacht voor toegankelijkheid van gebouwen en voorzieningen, maar er is veel minder aandacht voor toegang tot communicatie en best passende communicatieve voorzieningen, terwijl die vorm van toegankelijkheid ook een belangrijk onderdeel is van het VN-verdrag. Ons inziens betekent het bekrachtigen van het verdrag dat België en Nederland erkennen dat toegang tot de best passende communicatie, in welke vorm dan ook, een mensenrecht is. Het gaat hierbij om zowel a) het toegankelijk communiceren naar personen met een beperking toe, als b) het toegankelijk maken van alternatieve communicatiemiddelen voor mensen met een beperking, inclusief bijbehorende training. We zien en horen om ons heen dat dit recht nog onvoldoende ten uitvoer wordt gebracht. Dit is een van de redenen geweest om met een werkgroep aan de slag te gaan om deze Leidraad ondersteunde communicatie te maken. ISAAC-NF is ervan overtuigd dat elke persoon, ongeacht de beperkingen, in staat is om tot communicatie te komen.

Ons motto is dan ook:

“Omdat communicatie een recht is voor iedereen!”

Deze leidraad is tot stand gekomen met de medewerking van OC-gebruikers, ouders, logopedisten, communicatiedeskundigen en orthopedagogen; allen ervaringsdeskundigen en verbonden aan de volgende instellingen:

- Stijn Deckers (Stichting Milo/Radboud Universiteit)
- Lilian van Erkel (De Hoogstraat Revalidatie)
- Violeta Giurgi (vereniging Angelman Syndroom Nederland)
- Maartje ten Hooven-Radstaake (Sophia Kinderziekenhuis, Erasmus MC/Radboud Universiteit)
- Sandra Koster (Logopedie Sandra Koster)
- Monique Linssen (Adelante Zorggroep)
- Cindy Navis (Sophia Kinderziekenhuis, Erasmus MC)
- Mélanie van Ravels (ASVZ)
- Renee Nijbroek (Heliomare)
- Annemarieke van den Ven-Bens (Sint-Maartenschool/Sint-Maartenskliniek)
- Sandy van Warmerdam-Wempe (Heliomare)

Onze dank gaat ook uit naar alle andere ouders en de leveranciers en ontwikkelaars van OC-middelen die kritisch hebben meegedacht, meegelezen en/of toestemming hebben gegeven voor het gebruik van foto's om deze leidraad zo compleet, bruik- en leesbaar mogelijk te krijgen. De ervaringen van alle betrokken alsmede wetenschappelijke bronnen zijn meegenomen in het schrijven van deze leidraad, zodat deze zowel evidence als practice based elementen bevat.

Disclaimer: foto's en afbeeldingen in deze leidraad zijn illustratief, het is geen uitputtende weergave van alle beschikbare OC-middelen.

Inhoudsopgave

1. Wat is ondersteunde communicatie 5
1.1 Doel van alle strategieën met ondersteunde communicatie 5
1.2 Voor wie de leidraad is en hoe deze gelezen dient te worden 5
2. Kernpunten leidraad ondersteunde communicatie 6
3. Doelgroep 7
4. Enkele uitgangspunten en kernbegrippen 7
4.1 Uitgaan van potentie; het participatiemodel 8
4.2 Modelleren 9
4.3 Zone van naaste ontwikkeling 9
4.4 Communicatieve functies 10
4.5 Kern- en randwoorden 11
4.6 Communicatieve competenties 12
5. Communicatiehulpmiddelen 13
5.1 Niet-technologische communicatiehulpmiddelen 13
5.2 Technologische communicatiehulpmiddelen 14
6. Bediening 14
6.1 Directe bediening door aanwijzen 15
6.2 Bediening met een schakelaar, muis, joystick of styluspen 15
6.3 Oogbediening 16
6.4 Partner Assisted Scanning 16
7. Kiezen voor de best passende communicatiehulpmiddelen 17
7.1 Keuze voor communicatievorm(en) 17
8. Inhoud/opzet communicatiehulpmiddel 18
8.1 Wat is een volwaardig communicatiehulpmiddel? 18
8.2 Taalactiviteitenkaarten 19
8.3 Personaliseren 20
9. Aanvraag en verstrekking / aanschaf communicatiehulpmiddel 20
10. Implementatie 21
10.1 Direct beginnen met modelleren 21
10.2 Strategieën voor OC-implementatie 21
10.3 Wees voorzichtig met intensieve prompts 23
10.4 OC: de hele dag, met iedereen 24
10.5 Verwachtingen en strategieën in de eerste periode 24
10.6 Tips bij vastlopen 25
11. Stappenplan OC-traject 26
12. Aanbevolen informatiebronnen 27
Referentielijst 29

1. Wat is ondersteunde communicatie

Ondersteunde communicatie (OC) verwijst naar alle mogelijke vormen, strategieën, methoden, technieken en hulpmiddelen voor communicatie, zoals lichaamstaal, voorwerpen, (ondersteunende) gebaren, foto's, pictogrammen en (computergebaseerde) communicatiehulpmiddelen, waaronder spraakcomputers, iPads en tablets. Door middel van OC worden de vaardigheden en mogelijkheden van zowel de personen met een communicatieve beperking als het sociale netwerk versterkt en ondersteund.

1.1 Doel van alle strategieën met ondersteunde communicatie

Het versterken, verbeteren en/of uitbreiden van de huidige communicatie van de persoon met een communicatieve beperking, door het inzetten van alle communicatieve vormen, binnen alle communicatieve functies. We streven altijd naar totale en authentieke communicatie, waarbij alle vormen van (non-)verbale communicatie worden gestimuleerd en gerespecteerd en waarbij we de intentionele communicatie van de persoon met een communicatieve beperking willen uitlokken.

1.2 Voor wie de leidraad is en hoe deze gelezen dient te worden

Deze leidraad is voor een ieder met een communicatieve beperking en zijn of haar omgeving die wil starten met OC of hier een vervolgstap in wil maken. Deze leidraad moet gezien worden als een ontwikkeldocument en zal met enige regelmaat worden gereviseerd aan de hand van nieuwe praktijk- en wetenschappelijke inzichten. Iedereen kan gebruik leren maken van OC, maar van welke vorm en op welke manier zal per persoon en per situatie verschillen. Mocht u ideeën, vragen of opmerkingen hebben naar aanleiding van het lezen of gebruiken van deze leidraad, dan verzoeken we u contact met ons op te nemen via info@isaac-nf.nl.

"The silence of speechlessness is never golden. We all need to communicate and connect with each other – not just in a way, but also in as many ways as possible. It is a basic human need, a basic human right. And much more than this, it is a basic human power." Bob Williams, OC-gebruiker.

2. Kernpunten leidraad ondersteunde communicatie

- Communicatie is een recht voor iedereen. Het recht op toegankelijkheid van communicatie en het recht op vrijheid van meningsuiting middels alternatieve communicatievormen is verankerd in het VN-verdrag “Rechten inzake personen met een handicap”. Daarnaast is in het verdrag vastgelegd dat de omgeving verplicht is om deze alternatieve communicatievormen aan te bieden en aan te leren.
- Alle uitingsvormen van communicatie (lichaamstaal, (non-)verbale communicatie e.d.) dienen (h)erkend te worden. Ondersteunde communicatie dient ter ondersteuning van de al aanwezige vormen van communicatie.
- Er zijn vele vormen van ondersteunde communicatie: gebaren, pictogrammen, verwijzers, foto’s, geschreven woorden, braille etc., die naast elkaar gebruikt kunnen worden.
- Er zijn geen voorwaarden voor het starten met ondersteunde communicatie: iemand met een communicatieve beperking hoeft niets te kunnen voordat er begonnen kan worden met het inzetten van ondersteunde communicatie.
- Niemand is te beperkt, te jong of te oud om te starten met ondersteunde communicatie.
- Kinderen en volwassenen met een communicatieve beperking hebben meer te zeggen dan zij kunnen zonder ondersteunde communicatie: met alleen je lichaamstaal is het onmogelijk om al je vragen, meningen, gevoelens, ervaringen e.d. te delen met je omgeving.
- Om een taal te leren, moet je erdoor omgeven worden. Kinderen leren spreken doordat er tegen hen gesproken wordt, dove kinderen leren gebarentaal doordat er in die taal met hen gecommuniceerd wordt. Iemand leert ondersteunde communicatie, doordat er ondersteunde communicatie gebruikt wordt in de communicatie naar hem of haar toe. We noemen dit modelleren.
- Modelleren is het gebruik maken van een vorm van ondersteunde communicatie, tegelijk wanneer of vlak nadat het gesproken woord wordt uitgesproken. Tijdens het uitspreken van een woord, wordt bijvoorbeeld ook het gebaar van dat woord gemaakt of de bijbehorende pictogram aangewezen.
- De effectiviteit van modelleren wordt vergroot als:
    - alle vormen van communicatie aandacht krijgen;
    - er voor veel woorden een gebaar, pictogram, verwijzer e.d. beschikbaar is;
    - het wordt aangevuld met andere strategieën zoals aansluiten bij de beleving, de ander de tijd geven om te reageren, de (non-)verbale boodschap te vertalen naar ondersteunde communicatie en deze communicatie uit te breiden;
    - er de hele dag wordt gemodelleerd, in diverse situaties door diverse mensen.
- Ondersteunde communicatie stelt kinderen en volwassenen met een communicatieve beperking in staat om te communiceren over hun wensen, ideeën, meningen, vragen, ervaringen, verlangens e.d.; het geeft hun vrijheid van meningsuiting. Er zijn zowel in de praktijk als in de wetenschappelijke literatuur talloze voorbeelden en bewijzen van deze resultaten te vinden. Deze resultaten zijn gevonden bij een brede doelgroep: diverse diagnoses, verschillende maten van verstandelijke beperking en bij zowel kinderen als volwassenen.

3. Doelgroep

De doelgroep van mensen die baat hebben bij ondersteunde communicatie (OC) is zeer divers. Het gaat in alle gevallen om mensen met een ondersteuningsbehoefte op het gebied van communicatie én de mensen in hun naaste omgeving. Er is hierbij géén limitatie in leeftijd of ontwikkelingsniveau: er is een vorm van OC voor iedereen. De ondersteuningsbehoefte op het gebied van communicatie komt voort uit beperkingen en belemmeringen in het waarnemen, verwerken, begrijpen en/of uiten van spraak. In grote lijnen kunnen we de volgende doelgroepen onderscheiden, waarbij deze opsomming niet allesomvattend is:

- Mensen met een aangeboren beperking of hersenbeschadiging, zoals Cerebrale Parese (CP), autisme, een syndromale aandoening, een chromosomale aandoening, een verstandelijke, zintuiglijke en/of lichamelijke beperking, of een ernstig meervoudige beperking.
- Mensen met verkregen hersenbeschadiging of niet-aangeboren hersenletsel (NAH), zoals afasie na een herseninfarct (CVA of CVI), tumor of trauma na een ongeluk.
- Mensen die niet meer kunnen praten door bijvoorbeeld een hoge dwarslaesie.
- Mensen die tijdelijk niet meer kunnen praten (na stembandoperaties, tijdens intubatie en bij intensive of medium care).
- Mensen met een langdurige, chronische of progressieve ziekte (bijvoorbeeld een spierziekte, Multiple Sclerose (MS), Amyotrofische Laterale Sclerose (ALS) of ziekte van Parkinson en dementie), bij wie het communicatief functioneren geleidelijk afneemt of voor wie dit te vermoeiend is.

4. Enkele uitgangspunten en kernbegrippen

Voor het gebruik van deze leidraad is een goed begrip van onderstaande uitgangspunten en begrippen relevant.

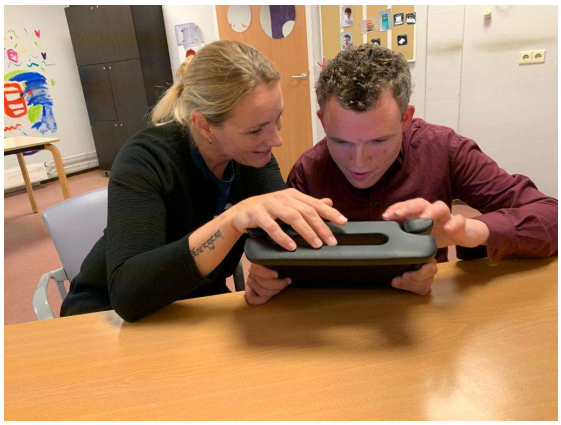
Communicatiehulpmiddel	Elk middel waarmee ondersteunde communicatie (OC) wordt ingezet, bv. kernwoordenkaart, communicatieboek, spraakcomputer, iPad/tablet met communicatiesoftware etc.
Communicatiepartner	Iedere persoon die communiceert met een persoon met een communicatieve beperking.
Communicatievormen	Alle manieren van communicatie, inclusief lichaamstaal, geluiden, OC, gebaren, spraak, etc.
OC-gebruiker	Persoon die gebruik maakt van een communicatiehulpmiddel.
Persoon met een communicatieve beperking	Iedere persoon (kind of volwassenen) waarbij het waarnemen, verwerken, begrijpen en/of uiten van spraak niet of beperkt mogelijk is (Van Balkom, 2018).
Symbolen	Alle afgesproken vormen van communicatie (bv. pictogrammen, geschreven woorden, foto's etc.), met uitzondering van gebaren en gesproken taal.
Vocabulaire	Alle woorden die in een communicatiehulpmiddel staan.

4.1 Uitgaan van potentie; het participatiemodel

Dit houdt in dat we uitgaan van twee dingen:

1. Iemand met een communicatieve beperking heeft meer te vertellen dan lukt zonder OC. Er is een stem in zijn/haar hoofd die een mening heeft, ergens over wil praten, wat wil vragen, iets wil vertellen e.d.
2. Iemand met een communicatieve beperking kan beter leren communiceren met OC. We weten niet hoe lang het duurt voordat hij/zij gaat communiceren met OC en wat dat precies zal zijn, maar de potentie is aanwezig.

Als we een persoon met een communicatieve beperking niet omgeven met de enige taal waarmee hij/zij zichzelf in kan uitdrukken, zal deze waarschijnlijk via deze manier niet leren communiceren. Het wordt een **self-fulfilling prophecy**: we leren ze geen OC, ze gaan geen OC gebruiken, we concluderen dat ze geen OC kunnen gebruiken. Hierin is iemand met een communicatieve beperking niet anders dan een zich normaal ontwikkelend kind; dat gaat ook niet praten als er niet tegen hem/haar gesproken wordt. Vanuit ISAAC-NF gaan we uit van het potentieel in mensen en daarmee sluiten we aan bij de **"minst gevaarlijke assumptie"**: we gaan ervanuit dat iemand met een communicatieve beperking beter kan leren communiceren en bieden OC aan. Hebben we het mis en leert die persoon niet beter communiceren ondanks de inzet van OC? Dan hebben we er in ieder geval alles aan gedaan om de communicatie te verbeteren. Onderzoek wijst uit dat we het zelden fout hebben en dat zelfs kinderen die werden gelabeld als "pre-verbaal" (d.i. nog niet sprekend) binnen een paar dagen vooruitgang lieten zien in hun beurtgedrag en woordenschat wanneer OC intensief werd gemodelleerd (Sennott, Ligth & McNaugthon, 2016). Bij de tegenhanger, de "**gevaarlijkste assumptie"** gaat men er vanuit dat de persoon met een communicatieve beperking niet kan leren communiceren: hij/zij "heeft het niveau niet", de persoon kan de prikkels niet aan etc., met als gevolg dat er geen OC wordt aangeboden. Hebben we het mis? Dan wordt de persoon met een communicatieve beperking tekortgedaan, ontdaan van ontwikkelingsmogelijkheden en beperkt in zijn/haar kwaliteit van leven (Donnellan, 1984; Emerson & Dearden, 2013). Daarnaast lopen personen die zich niet of nauwelijks kunnen uiten, het risico **onderschat te worden in hun cognitieve mogelijkheden**. Want hoe moet je duidelijk maken wat je wel en niet begrijpt of welke vragen je hebt, als je geen woorden hebt? Mensen met autisme lopen bijvoorbeeld het risico dat hun (communicatieve) gedrag verkeerd wordt geïnterpreteerd, terwijl hun ogenschijnlijk stereotiepe/repetitieve gedragingen wel degelijk een communicatieve functie kunnen hebben (Donnellan, Hill, & Leary, 2013). Huidige IQ-/ontwikkelingstesten en vragenlijsten zijn vaak niet afgestemd op personen met een communicatieve beperking en daardoor niet altijd valide en betrouwbaar, met het risico op onderschatting van hun mogelijkheden (Bosma, 2011; Neisworth & Bagnato 1992; 2004; Wicherts & Dolan, 2010). Afgaan op (de uitkomst van) dergelijke testen om te bepalen of iemand "toe is aan OC" is onethisch en onjuist. Voor het aanbieden van OC aan iemand met communicatieve beperking zijn **geen voorwaarden:** de persoon met een communicatieve beperking hoeft niks te kunnen om er als communicatiepartners mee te beginnen, net zoals een baby ook niks hoeft te kunnen, voordat je tegen hem of haar praat. Daarnaast is het nooit te vroeg of te laat om te beginnen met OC (Romski & Sevcik, 2005).

Het participatiemodel van Beukelman en Miranda (2013) en de herziene versie hiervan (Hegde & Pomaville, 2016) sluiten naadloos aan op het uitgaan van potentie. Dit model heeft als uitgangspunt dat mensen met een communicatieve beperking op dezelfde manier kunnen deelnemen aan de samenleving als mensen zonder communicatieve beperking. Strategieën op het gebied van OC moeten aansluiten op het versterken van mogelijkheden en het weghalen van barrières om dit te bereiken. Het is een continu proces dat meebeweegt met de leeftijd, leefwereld en mogelijkheden van de persoon met een communicatieve beperking en zijn/haar gelijke. Het herziene participatiemodel benadrukt het belang van onderzoek en assessment en onderlinge overeenstemming door een interprofessionele teambenadering rondom en met de OC-gebruiker. Hierbij is er nadrukkelijke aandacht voor alle vormen van communicatie, de vaardigheden en attitude van de omgeving en staat de participatie in de samenleving voorop.

Bij betrokkenen van een (toekomstige) OC-gebruiker bestaat soms de zorg dat hij/zij alleen nog maar via gebaren of symbolen gaat communiceren, waardoor de spraakontwikkeling stagneert of niet op gang komt. Het tegendeel is waar: het aanbieden van OC stimuleert de taalontwikkeling, wat op zijn beurt de spraakontwikkeling kan versterken (Beukelman & Mirenda, 2013). Daarnaast zorgt de gesproken uitvoer van een technologisch communicatiehulpmiddel dat de persoon die het hulpmiddel gebruikt de woorden vaker hoort en deze daardoor sneller herkent, gebruikt en/of uitspreekt (Cress & Marvin, 2003; Schlosser, 2003; Schlosser & Wendt, 2008). Communicatie 'kiest' de snelste weg. Op het moment dat de persoon zich via spraak sneller duidelijk kan maken dan via OC, dan zal er langzaam een verandering optreden van het gebruik van OC naar meer gesproken taal (Romski & Sevcik, 1996).

4.2 Modelleren

Het communiceren met behulp van een communicatiehulpmiddel is een nieuwe vorm van communicatie voor de persoon en zal dus benaderd moeten worden alsof men een nieuwe taal leert. Om een taal te leren, moet je omgeven worden door die taal. Kinderen leren spreken, omdat er tegen ze gesproken wordt; dove kinderen leren gebarentaal omdat mensen om hen heen die gebruiken. Dat is niet nieuw, dat was altijd al zo en geldt ook voor mensen met een communicatieve beperking (Krashen & Terrell, 1983; van Balkom, 2018; von Tetzchner, Brekke, Sjøthun, & Grindheim, 2005). Zij leren communiceren met een communicatiehulpmiddel doordat anderen om hen heen het communicatiehulpmiddel gebruiken in de communicatie naar hen toe. We noemen dit modelleren. **Modelleren houdt in dat je één of meerdere woorden in je gesproken zin ondersteunt met een symbool of een gebaar**. Bijvoorbeeld in de zin "Volgens mij wil jij iets anders doen", wordt het symbool voor IETS ANDERS aangewezen of wordt het gebaar voor IETS ANDERS gemaakt. Zo leert de persoon met een communicatieve beperking wat het symbool of gebaar betekent, in welke zinnen je het kunt gebruiken en waar het symbool in het communicatiehulpmiddel staat. Hoe vaker een symbool of gebaar in betekenisvolle situaties en interacties wordt gebruikt, hoe sneller de persoon met een communicatieve beperking dit zal leren en gebruiken.

4.3 Zone van naaste ontwikkeling

Vygotsky (1980) gaat uit van drie zones van ontwikkeling (zie figuur hiernaast). In het aanbieden van OC gaan we uit van de zone van naaste ontwikkeling. In deze zone zitten de vaardigheden die een persoon kan uitvoeren met hulp van een meer competente andere. De vaardigheden die hierin aangeleerd worden zijn net een stapje moeilijker dan wat de persoon zelf al kan, maar ze zijn niet te moeilijk. Het communicatiehulpmiddel moet hier ook

de mogelijkheid toe geven: het moet de OC-gebruiker en de communicatiepartner in staat stellen beter te communiceren dan hij/zij nu al doet. Het communicatiehulpmiddel moet niet alleen passend zijn voor vandaag, maar ook voor morgen en overmorgen.

4.4 Communicatieve functies

We communiceren om verschillende redenen, afhankelijk van de situatie. We vertellen verhalen, delen informatie, stellen vragen, klagen, maken grapjes… Dit zijn communicatieve functies die de sociale interactie vergroten en nodig zijn om te participeren in de samenleving. Daarom is het erg belangrijk dat het communicatiehulpmiddel de mogelijkheid biedt om alle communicatieve functies in te zetten of te ontwikkelen.

Er zijn in de literatuur vele lijsten te vinden rondom communicatieve functies. Het gaat erom dat een (toekomstige) OC-gebruiker zich over net zo veel zaken kan uiten als ieder ander en hierin niet beperkt wordt door het communicatiehulpmiddel. Een communicatiehulpmiddel met te weinig woorden biedt niet de mogelijkheid om je te uiten in alle communicatieve functies. Een voorbeeld van een lijst waarin deze functies worden beschreven, is weergegeven in Tabel 1. In hoofdstuk 12 staan andere voorbeelden van lijsten met betrekking tot communicatieve functies.

*Tabel 1 Communicatieve functies (*uit Stoep, Gubbels, Deckers, Radstaake & Prijs, 2019; naar Rowland & Fried-Oken, 2010; Heim, Veen, Brinkman & Jonker, 2018; Van der Beek, Hoogeveen & Prenger, 2005)

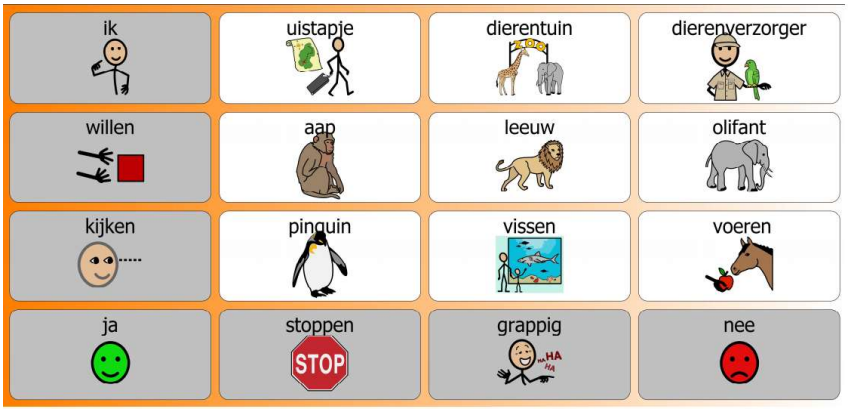
Weigeren	Verkrijgen	Sociale interactie	Informatie
Uiten van ongenoegen	Nog meer van iets willen (actie, voorwerp, eten, drinken)	Begroeten van mensen	Beantwoorden van ja/nee-vragen, gesloten en open vragen
Protesteren	Vragen om een nieuwe actie of nieuw voorwerp	Gebruik van sociale omgangsvormen (hallo, dankjewel)	Vragen stellen (wie, wat, waar, waarom e.d.)
Iets weigeren of afwijzen	Doorgaan met een actie/ activiteit	Dingen aanbieden en delen	Commentaar geven of opmerkingen maken
	Keuzes maken (tussen voorwerpen, activiteiten e.d.)	Interesse in andere personen tonen	Benoemen van dingen of personen
	Uiten van genoegen/tevredenheid	Richten van de aandacht, aandacht trekken of vragen	Formuleren van gevoelens, meningen en gedachten
	Om iets vragen dat afwezig is	Vragen om hulp of hulp aanbieden	Vragen om een mening van iemand anders
		Genegenheid/ aanhankelijkheid tonen	Delen van informatie buiten het hier en nu
		Inspelen op stemming en gevoelens van communicatiepartner	Uitleg geven, navertellen van een opdracht

	Plagen, grapjes maken, doen alsof	Vertellen van een persoonlijk verhaal, over een (voor)gelezen boek, of houden van een (korte) presentatie over een eigen onderwerp
	Samenwerken in kleine en grotere groepjes, komen tot afstemming	

4.5 Kern- en randwoorden

Om tot volwaardige communicatie te komen, is het belangrijk dat een communicatiehulpmiddel en/of gebaren functioneel ingezet kunnen worden in verschillende contexten. Toegang tot voldoende juiste woorden zorgt ervoor dat effectieve communicatie mogelijk is. Omgekeerd geldt hetzelfde. Géén toegang tot woordenschat die bij de behoefte van de persoon past, zal de mogelijkheid tot communicatie ernstig belemmeren.

Randwoorden zijn inhoudswoorden die specifiek zijn voor een topic/onderwerp en daardoor afhankelijk van de leeftijd en interesses van de persoon die gebruik maakt van OC. Het zijn vooral zelfstandige naamwoorden, zoals appelsap, dierentuin, zwembad of de naam van een favoriete serie of artiest. Deze woorden zijn vaak belangrijk voor de persoon met een communicatieve beperking en verhogen daarmee de motivatie om met die symbolen of gebaren te communiceren. Maar als je “dierentuin” kunt communiceren, is het nog niet duidelijk of je naar de dierentuin wil, je de dierentuin grappig vindt, je morgen naar de dierentuin gaat, je wat beleefd hebt in de dierentuin en daarover wil vertellen, etc. Daar heb je de kernwoorden voor nodig.

Randwoorden in witte vlakken, kernwoorden in grijze vlakken.

Pictogrammen zijn van SymbolStix.

Kernwoorden (functiewoorden) zijn de meest gebruikte woorden in onze communicatie. Dit zijn vaak vrij abstracte woorden die toepasbaar zijn in veel verschillende situaties, in vrijwel alle communicatieve functies. Ze krijgen betekenis door de context waarin ze gebruikt worden. Denk aan woorden als “ik”, “niet”, “stoppen”, “pakken”, “ja” en “die”. Recente onderzoeken laten zien dat dit kernvocabulaire uit ongeveer 20-50 woorden bij kinderen en 200-250 woorden bij volwassenen bestaat en 80% van de gesproken taal gedurende een dag omvat (van Tilborg & Deckers, 2016; Marden, 2015). De overige 20% bestaat uit de hierboven genoemde randwoorden.
Ook is door diverse onderzoeken (Banajee, DiCarlo & Stricklin, 2003, Sachse & Boenisch, 2013; van Tilborg & Deckers, 2016) aangetoond dat verschillende mensen dezelfde kernwoorden gebruiken, ongeacht leeftijd, situatie, communicatievorm (al dan niet OC-gebruik) en beperkingen of

mogelijkheden van de persoon. Dit is dus een kleine set van woorden en korte uitdrukkingen die voor iedereen van belang is!

Aangezien we die kernwoorden zo vaak op een dag gebruiken, is het prettig om deze woorden snel te kunnen selecteren op het communicatiehulpmiddel. Randwoorden zijn dan weer nodig om specifiek en concreet te kunnen communiceren. Het totaal aan gebaren of woorden die in een communicatiehulpmiddel staan (het vocabulaire) en gemodelleerd worden, zou dus een goede mix tussen kern- en randwoorden moeten zijn. Daarnaast is een (fonetische) **letterkaart of alfabetpagina** nodig of aan te raden. Hiermee kan de OC-gebruiker woorden (leren) spellen. Op die manier kan hij of zij mogelijk ook zelf aangeven welke woorden er moeten worden toegevoegd aan het communicatiehulpmiddel. Een OC-gebruiker die kan spellen, wordt in zijn/haar communicatie niet of minder beperkt door het feit dat een voorgeprogrammeerd vocabulaire per definitie beperkt is, hoe uitgebreid dat vocabulaire ook is. Daarnaast gebruiken sommige OC-gebruikers een letterkaart of alfabetpagina om aan te geven waar het woord mee begint, waarna de communicatiepartner kan raden welk woord hij of zij bedoelt. Hierdoor kan de communicatie in sommige situaties versneld worden (zie “Strategische competentie” in het hoofdstuk hieronder).

De combinatie van kernwoorden, randwoorden en het alfabet maakt het mogelijk om in meer detail over een bepaald onderwerp te kunnen communiceren.

4.6 Communicatieve competenties

Communicatieve competentie is het vermogen om in de dagelijkse omgang met anderen efficiënt, duidelijk en adequaat (passend) uitdrukking te kunnen geven aan wat je wilt communiceren. Communicatieve competentie is opgebouwd uit vier deelcompetenties (Light, 1989; van Balkom, 2018), te weten:

1. **Linguïstische competentie** omvat het taalbegrip en de taalexpressie en de kennis van de opbouw van de (symbool)taal in het eigen communicatiehulpmiddel. Kent de OC-gebruiker de gebaren of symbolen en kan hij/zij hier grammaticaal correcte zinnen mee maken? Begrijpt hij of zij de taal die in zijn/haar omgeving gebruikt wordt?
2. **Operationele competentie** omvat het vermogen om het communicatiehulpmiddel te bedienen. Kan de OC-gebruiker de symbolen (snel) vinden en selecteren in het communicatiehulpmiddel? Kent hij/zij de kortste route naar het woord of de boodschap in het communicatiehulpmiddel? Maar ook: kan iemand duidelijk maken dat hij/zij iets wil zeggen met zijn/haar communicatiehulpmiddel?
3. **Sociale competentie** gaat over de kennis van de sociale regels in de communicatie. Weet de persoon met een communicatieve beperking wanneer hij/zij wat kan zeggen met het communicatiehulpmiddel of met gebaren? Stemt hij/zij af met zijn/haar communicatiepartner?
4. **Strategische competenties** oftewel het vermogen om snel en duidelijk je boodschap over te brengen in diverse omstandigheden. Kan de persoon met een communicatieve beperking ook communiceren als de accu van het communicatiehulpmiddel leeg is of wanneer hij/zij erg moe is? Het gaat hier om strategieën die het mogelijk maken om op een snelle manier duidelijk te maken wat je wilt zeggen, inclusief het gebruik van lichaamstaal, gebaren of de boodschap “raad maar wat ik wil zeggen”. Aangezien het communiceren in zinnen veel moeite en energie kan kosten bij de persoon met een communicatieve beperking, zijn dergelijke strategieën erg zinvol om de snelheid van communicatie te behouden. Het gaat hierbij ook om het kunnen corrigeren van je zinnen of het kunnen aangeven dat de interpretatie van de communicatiepartner niet klopt.

Stoornissen, beperkingen of kenmerken van de omgeving kunnen de ontwikkeling van de communicatieve competenties belemmeren. Ondersteunde communicatie biedt de mogelijkheid om

communicatieve competenties te ontwikkelen. Bij het gebruik van OC moet rekening gehouden worden met alle vier de competenties, waarbij er geen beginniveau vereist is. Maar hoe maak je een keuze uit de vele opties aan communicatiehulpmiddelen?

5. Communicatiehulpmiddelen

Communicatie verloopt bij iedereen via verschillende vormen: lichaamstaal, gesproken taal, gebaren e.d. Bij personen met een communicatieve beperking is dat niet anders. Ook zij communiceren via een of meerdere van deze vormen, al dan niet aangevuld met een of meerdere van de bij 3.1 en 3.2 genoemde communicatiehulpmiddelen. Het is van belang dat alle voor de persoon mogelijke vormen van communicatie:

a) mogelijk blijven;
b) worden geoptimaliseerd;
c) en worden opgemerkt en gerespecteerd.

Er is dus nooit sprake van één geschikte vorm van ondersteunde communicatie (OC). Het gaat om het opbouwen en ontwikkelen van een OC-systeem: een geheel van communicatievormen dat bij één persoon wordt ingezet (van Balkom, 2018). Communicatiehulpmiddelen zijn er in vele varianten en ontwikkelen zich snel. In deze leidraad worden daarom niet de hulpmiddelen bij naam genoemd maar wordt er een overzicht van de soorten hulpmiddelen gegeven. Voor meer informatie kunt u op de websites van de leveranciers en ontwikkelaars kijken (zie hoofdstuk 12).
Communicatiehulpmiddelen zijn het gemakkelijkst op te splitsen in twee groepen: niet-technologische en technologische hulpmiddelen. Idealiter is er sprake van een combinatie van deze twee, zoals een papieren kernwoordenkaart en een spraakcomputer. Op deze wijze wordt ervoor gezorgd dat er altijd een communicatiehulpmiddel beschikbaar is.

5.1 Niet-technologische communicatiehulpmiddelen

Hieronder vallen simpel gezegd alle middelen zonder batterij. Concrete voorwerpen kunnen als verwijzers worden ingezet door communicatiepartners (bv. een luier tonen om aan te geven dat de persoon verschoond gaat worden) of door de OC-gebruiker zelf om iets te communiceren. Andere veelgebruikte vormen zijn (losse) pictogrammen en foto's. Foto's kunnen zelfgemaakte foto's of foto's van internet zijn. Voor de pictogrammen zijn er meerdere zeer uitgebreide bibliotheken beschikbaar (bijvoorbeeld PCS of SymbolStix), die voor elk woord een ander pictogram hebben. In de ene bibliotheek is het pictogram voor auto bijvoorbeeld een lijntekening van een auto; in de andere is een blauwe auto op een weg te zien. De pictogrammen verschillen vooral in kleur en mate van detail. Het loont in tijd om niet zelf te gaan ontwerpen maar bij de leveranciers advies te vragen over software om pictogrammen te printen. Met deze software kunnen naast losse pictogrammen ook taalactiviteitenkaarten (zie 8.2) of communicatieboeken gemaakt worden. Er zijn uitgebreide communicatieboeken die voldoen aan de kernmerken van een volwaardig communicatiehulpmiddel (zie 8.1).

5.2 Technologische communicatiehulpmiddelen

De eenvoudigste vorm van een technologisch hulpmiddel is een losse knop waarin één of meer spraakboodschappen worden opgenomen. Dit wordt vaak ingezet om bepaalde communicatieve functies te oefenen zoals het leren vragen om aandacht, te leren kiezen, informatie zoals een nieuwtje te delen of om “ja” en “nee” te zeggen. Een net iets uitgebreider communicatiehulpmiddel is een apparaat waarop bijvoorbeeld tien plaatjes te zien zijn.

Het is op de langere termijn niet te adviseren het bij dit hulpmiddel te laten, het biedt immers geen mogelijkheid om je te uiten in alle functies van taal. Er zijn inmiddels vele uitgebreide dynamische communicatiehulpmiddelen waarin kant-en-klaar vocabulaires zitten; dan staat het grootste deel van de woorden al in het communicatiehulpmiddel. Hierbij kan de gebruiker bladeren tussen verschillende schermen en kan de communicatiepartner veel meer taal modelleren (zie Hoofdstuk 8). Als er een symbool wordt geselecteerd, verschijnt er vaak een vervolgscherm met bijpassende symbolen (bv. na het symbool “personen” verschijnen er foto’s van alle familieleden, vrienden en symbolen als “politieman” of “taxichauffeur”). Ook hier zijn weer vele indelingen verkrijgbaar. Soms wordt een hulpmiddel vanaf de start opgebouwd met losse pagina’s die zelf of in samenspraak met de leverancier gevuld moeten worden met woorden. Bij de kant-en-klare systemen wordt er meestal gewerkt met software die de geselecteerde symbolen uitspreekt. Inmiddels hebben veel systemen ook een kinderstem in het repertoire. Men kan zelf ook nog boodschappen inspreken. Een andere variant van de technologische hulpmiddelen zijn de tablets en iPads met communicatie-apps. Ook hierbij kan gewerkt worden met kant-en-klare of zelf op te bouwen vocabulaires. Zie Hoofdstuk 6 voor meer informatie over volwaardige communicatiehulpmiddelen en waar deze aan moeten voldoen.

Naast hulpmiddelen met pictogrammen en foto’s zijn er ook OC-gebruikers die kunnen lezen en woorden kunnen vormen met letters. Zij hebben een communicatiehulpmiddel nodig dat ingevoerde/ingetypte woorden kan uitspreken. Het gebruik van woordvoorspelling kan hierbij de communicatie versnellen, zeker wanneer dit een “slimme” woordvoorspeller betreft die zichzelf aanpast aan de door de OC-gebruiker ingetypte woorden.

6. Bediening

Een communicatiehulpmiddel kan op verschillende manieren bediend worden. Vaak gebruikt de OC-gebruiker zijn/haar handen, maar als hij/zij deze onvoldoende kan inzetten zijn er volop andere mogelijkheden of aanpassingen. Bij de keuze van een hulpmiddel moet er goed nagedacht worden over de manier van bedienen. Hierbij is samenwerking tussen OC-gebruiker, de ouders/verzorgers, leverancier, logopedist, ergotherapeut en fysiotherapeut belangrijk. Tijdens een passing of proefplaatsing kan een specifieke bediening eerst uitgeprobeerd worden. Denk hierbij ook aan een combinatie van verschillende soorten bediening. Oogbesturing werkt buiten niet goed vanwege zonlicht. Hiervoor is een alternatief nodig zoals een schakelaar in of op de hoofdsteun.

TIP: zorg ook altijd voor een papieren versie van de (belangrijkste) communicatiebladen voor het geval de apparatuur stuk gaat. Bekijk dan ook hoe je deze bedient, bijvoorbeeld met een kijkraam of door partner assisted scanning (zie 6.4).

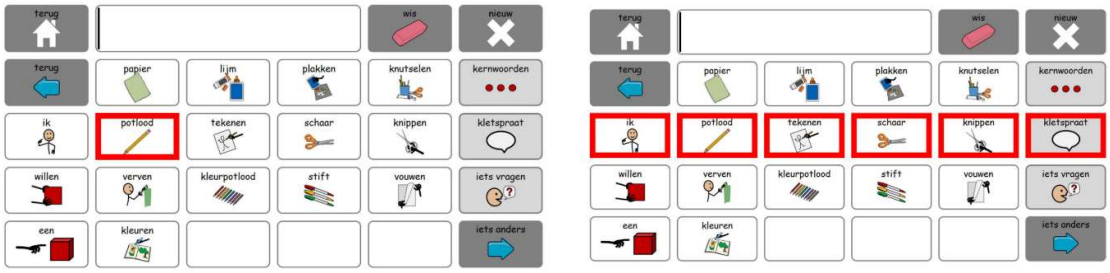
6.1 Directe bediening door aanwijzen

Mits de motoriek dat toelaat, kunnen voorwerpen, verwijzers, foto's of symbolen worden aangewezen met de hand(en). Als er niet stabiel gewezen kan worden naar een symbool en de OC-gebruiker vaak "mist", kan de grootte of locatie van de symbolen aangepast worden. De meestgebruikte woorden en zinnen komen op de plaats waar je het gemakkelijkst bij kunt. Zorg dat de symbolen zoveel mogelijk op een vaste plaats staan, waardoor het motorische en visuele geheugen zo min mogelijk belast wordt. Symbolen zijn daardoor sneller te vinden. Binnen de meeste kant-en-klaar-vocabulaires staan symbolen op dezelfde plek. Voor extra ondersteuning kan een raster voor vingergeleiding worden gebruikt. Dit leg je over het communicatiemiddel heen en voorkomt dat de vinger wegglijdt en/of meerdere pictogrammen worden aangewezen (zie foto). In een technologisch communicatiehulpmiddel kan de reactietijd vertraagd worden om te snelle toetsaanslagen te voorkomen of kan er worden ingesteld dat het symbool pas wordt geselecteerd bij het loslaten van hiervan. Daarnaast kan er worden ingesteld dat een symbool niet twee keer achter elkaar geselecteerd kan worden. Let bij de opbouw van een hulpmiddel op een rolstoel goed op de positie ervan, zodat alle vakjes goed bereikbaar zijn. Ook kan een scherm worden gemonteerd in een opklapsysteem in het werkblad of wegdraaibare steun. Heb hierbij aandacht voor de mogelijkheid tot oogcontact tussen de OC-gebruiker en de communicatiepartner: voorkom waar mogelijk dat het scherm zich in de lijn van dit oogcontact bevindt. Op plaatsen waar een communicatiehulpmiddel door meerdere mensen gebruikt wordt (bv. op een IC-afdeling) kan men kiezen voor een verrijdbare standaard die voor verschillende personen gemakkelijk instelbaar is (Ter Hoorn, Elbers, Girbes, & Tuinman, 2016). Het is hierbij wel te adviseren één communicatiehulpmiddel per persoon te gebruiken en deze niet te rouleren onder meerdere personen tegelijk. Bij (niet)technologische hulpmiddelen, kan rekening gehouden worden met de voorkeurshand door het hulpmiddel in de linker- of rechterhoek te plaatsen. Kies voor stevige bladzijdes en tabjes om te bladeren.

6.2 Bediening met een schakelaar, muis, joystick of styluspen

Als de handen niet gebruikt kunnen worden voor het bedienen van het communicatiehulpmiddel, kan er gebruik worden gemaakt van een muis, trackball of joysticks. Een andere manier van bedienen is met één of meer schakelaars. Er zijn veel schakelaars die verschillen in grootte, benodigde drukkracht en hoorbare, zichtbare of voelbare feedback. Deze worden gebruikt om te scannen. Dat wil zeggen dat er bijvoorbeeld een gekleurd kader over het scherm langs de rijen of kolommen met symbolen loopt. Wanneer er op de schakelaar wordt gedrukt, wordt de rij of kolom geselecteerd en loopt het kader langs elk symbool apart. Met de schakelaar kan dan aangegeven worden welk symbool geselecteerd en uitgesproken moet worden (zie figuren hieronder). Het kader loopt hierbij automatisch over het scherm. Er kan ook gebruik worden gemaakt van twee schakelaars: een om het kader over een rij, de kolom of de symbolen te verplaatsen en een om te selecteren. Op deze manier bepaalt de OC-gebruiker zelf de snelheid van het verplaatsen van het kader. Losse schakelaars om te scannen kun ook om het hoofd worden geplaatst, of verwerkt worden in de hoofdsteun (bijv. Adremo-hoofdsteun). Naast al deze schakelaars zijn er soms andere soorten bediening nodig. Te denken valt aan het meten van spieractiviteit en op grond daarvan een schakelaar bedienen waarbij minimale beweging nodig is. De leveranciers kunnen helpen bij het uitzoeken van welke mogelijkheden er zijn op het gebied van bediening bij minimale bewegingsmogelijkheden of

meervoudige bewegingsproblemen. Denk hierbij bijvoorbeeld ook aan blaas-, zuig- of bijtschakelaars en een styluspen die in de mond kan worden gehouden of op het hoofd kan worden bevestigd, waarmee symbolen kunnen worden aangewezen. Bij mensen met visuele beperkingen (blind/slechtziend/corticale visusstoornis) zijn weer andere aanpassingen nodig voor het bedienen van een hulpmiddel, waarbij je kunt denken aan het instellen van contrasten, het krijgen van auditieve feedback tijdens scannen en voelsymbolen op een raster.

Pictogrammen zijn van SymbolStix

6.3 Oogbediening

Mits je motoriek dat toelaat, kun je met je ogen al veel duidelijk maken, door bijvoorbeeld te kijken naar een voorwerp dat je wilt hebben, maar je kunt er ook een communicatiehulpmiddel of computer mee bedienen. Onder de computer wordt een oogbesturingsmodule geplaatst. In sommige communicatiehulpmiddelen kan deze module geïntegreerd worden. Bij een oogbesturingsmodule moet naar het scherm worden gekeken om symbolen te selecteren. Een niet-technologische vorm van oogbesturing is een doorkijkraam waarop een aantal uitgeprinte symbolen wordt geplaatst. De begeleider vraagt hierbij aan de gebruiker om te kijken naar wat hij/zij wil communiceren en vervolgens de begeleider aan te kijken als hij/zij het weet. Vervolgens wordt de gebruiker gevraagd wat hij/zij wil aangeven. De communicatiepartner wijst deze pictogram vervolgens aan en controleert of dit klopt. Op het kijkraam kunnen tevens groepen letters bevestigd worden en kan men gebruik maken van partner assisted scanning (zie volgende alinea).

6.4 Partner Assisted Scanning

Partner Assisted Scanning is een scanningsvorm voor communicatiehulpmiddelen, waarbij de communicatiepartner de scanbeweging uitvoert. Deze vraagt “staat het symbool in deze rij?” of “staat het symbool in deze kolom?” Afhankelijk van de reactie van de OC-gebruiker wordt er verder gegaan naar de volgende rij of kolom of worden alle symbolen uit de rij of kolom stuk voor stuk afgegaan totdat het goede symbool gevonden is (Burkhart & Porter, 2006). Vaak gebeurt dit door het aangeven van ja of nee met bijvoorbeeld een hoofd- of oogbeweging. Het is hierbij aan te raden altijd in dezelfde volgorde te scannen en de meestgebruikte woorden vooraan te zetten. Zo is het scannen voorspelbaar en kost het zo min mogelijk energie. Er kan ook aan de OC-gebruiker gevraagd worden eerst te kijken naar wat hij/zij wil zeggen, zodat bij die kolommen/rijen begonnen kan worden. Daarnaast kunnen na afloop dingen gevraagd worden als “klopt het?” en “wil je nog meer zeggen?”, zodat de controle over de communicatie altijd bij de OC-gebruiker ligt.

7. Kiezen voor de best passende communicatiehulpmiddelen

Voor het starten met ondersteunde communicatie (OC) hoeft een persoon met een communicatieve beperking niet aan bepaalde voorwaarden te voldoen. Als er communicatiehulpmiddel(en) aanwezig zijn of voor gebaren wordt gekozen, kan er direct gestart worden met modelleren en de andere strategieën (zie Hoofdstuk 10.2). Er kan dan al doende onderzocht worden welke aanpassingen gedaan moeten worden om de communicatie zo optimaal mogelijk te stimuleren. Het kan echter helpend zijn om tegelijkertijd of van tevoren een communicatieonderzoek te doen. Ook wanneer er sprake is van een stagnatie in de communicatie of het langdurig uitblijven van zelfstandig OC-gebruik, is het goed onderstaande punten door te lopen.

In het onderzoek is het belangrijk om a) de wensen van de OC-gebruiker mee te nemen, b) te bepalen welke strategieën en communicatievormen op basis van visus en motoriek het meest geschikt zijn en c) de rol en invloed van de omgeving in beeld te brengen. De omgeving zal immers OC moeten gaan modelleren. Het is dan belangrijk dat zij achter de keuze van de communicatievormen en hulpmiddel(en) staan (Durlak & Dupre, 2008; Romski & Sevcik, 2005; Moorcroft, Scarinci, & Meyer, 2019). Een onderzoek bij mensen met een communicatieve beperking moet derhalve twee vragen kunnen beantwoorden:

1. Welke communicatievormen en -middelen zijn passend bij de motorische en visuele vaardigheden en communicatiebehoeften van de cliënt en diens communicatiepartners?
2. Op welke manier kunnen deze communicatievormen en -middelen zo effectief mogelijk worden ingezet in de communicatie tussen de cliënt en zijn/haar omgeving?

7.1 Keuze voor communicatievorm(en)

De onderstaande stappen zijn mede gebaseerd op Drager, Finke en Serpentine (2010) en kunnen ook los van elkaar uitgevoerd worden. Het zal per persoon en situatie verschillen wat nodig of zinvol is.

1. Diagnose/medische gegevens (o.a. motorisch, visueel, auditief, tactiel, sensorische waarneming en informatieverwerking; cognitief functioneren; zelfredzaamheid, sociaal-emotioneel functioneren, aandacht en concentratievermogen; motoriek, geheugen, oriëntatie, algehele gezondheid).
2. Aandacht voor de sensomotoriek. Het beoordelen van de mogelijkheden van de persoon met betrekking tot kijken, (aan)wijzen, gebaren en bedienen van apparatuur. Zo wordt inzicht verkregen in de wijze van bediening die het best passend is en welk communicatiehulpmiddel daarbij zou passen. Deze beoordeling vindt plaats aan de hand van observaties door een therapeut met achtergrondkennis van OC en zal met regelmaat opnieuw gedaan moeten worden.
3. Anamnese, waarin ruim aandacht is voor de wensen/vragen van omgeving en voor het (her)formuleren van de hulpvragen.
4. In kaart brengen van de receptieve en de expressieve taal. Hiervoor kunnen verschillende testen en vragenlijsten worden gebruikt en speelt goede observatie een belangrijke rol (zie hoofdstuk 12 voor veel gebruikte onderzoeksmiddelen). Hierbij moeten alle communicatieve functies belicht worden. Deze bevindingen kunnen worden vastgelegd in een Communicatiepaspoort: een document waarin alle vormen van communicatie en hun betekenis opgenomen worden (zie bronnenlijst voor voorbeelden). Een helder beeld hebben van wat iemand nu al begrijpt en kan communiceren is helpend bij a) het modelleren van woorden die aansluiten bij de belevingswereld van de OC-gebruiker en b) bij het modelleren in de zone van naaste ontwikkeling, dus net een stapje meer met OC communiceren dan de persoon zelf al doet.

5. Indien mogelijk: observatie met verschillende vormen van OC (o.a. diverse communicatiehulpmiddelen, verwijzers, gebaren e.d.), waarbij je let op de reactie van de persoon zelf en zijn/haar communicatiepartners, met specifieke aandacht voor de visuele en motorische functies. Let hierbij op zaken als interesse voor het hulpmiddel, omgang met en bediening van het hulpmiddel. Hierbij observeren en eventueel filmen hoe de persoon omgaat met de verschillende vormen van OC, zodat dit meegenomen kan worden bij het bepalen van communicatiehulpmiddel. Hierbij moet worden opgemerkt dat deze observatie slechts een momentopname is en dat het goed mogelijk is dat op een ander moment de aandacht voor het OC-middel anders kan zijn.
6. Adviesgesprek met betrokkenen. Hierin worden de resultaten van bovenstaande punten besproken en worden de wensen voor het communicatiehulpmiddel in kaart gebracht. Hierbij ook vragen welke personen betrokken kunnen zijn bij de implementatie van de OC-vormen. Wat kan en wil de omgeving investeren? Denk aan tijd om te modelleren, programmeren, onderhouden van het systeem etc.
7. Passing met een leverancier waarin de vooraf gestelde wensen en eisen getoetst en besproken kunnen worden, waarna tot een gezamenlijke conclusie gekomen kan worden. Hierin kan nogmaals geobserveerd worden welk communicatiehulpmiddel op de visus en motoriek aansluit. Ook kan er gekeken worden of er eventueel aanpassingen aan een hulpmiddel nodig zijn, zoals een raster, tafelsteun, opbouw op de rolstoel etc.

TIP: bedenk dat een communicatiehulpmiddel ongeveer vijf jaar mee moet gaan (vanwege de vergoeding door de zorgverzekering). Bedenk je dus: waar gaat de gebruiker binnen nu en vijf jaar naartoe groeien? Het hulpmiddel moet dus ‘mee kunnen groeien’!

TIP: als een eerdere communicatietraining of -interventie niet gelukt is, is dit geen reden om niet te starten met OC. Er zijn veel nieuwe inzichten over OC, volg de methodieken die in deze leidraad worden aangereikt!

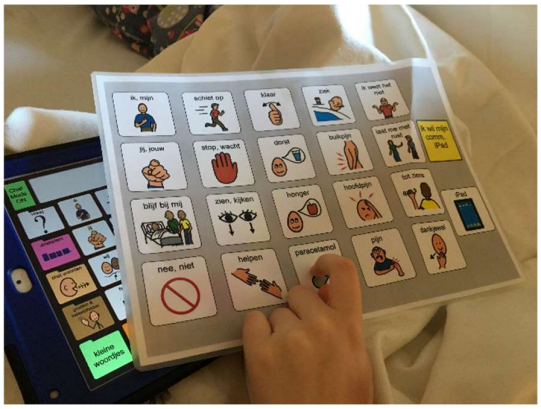
8. Inhoud/opzet communicatiehulpmiddel

8.1 Wat is een volwaardig communicatiehulpmiddel?

Een volwaardig communicatiehulpmiddel is een hulpmiddel dat de gebruiker de mogelijkheid biedt om zijn behoeften, gedachten en gevoelens in allerlei situaties te kunnen communiceren. Je kunt niet communiceren als je slechts toegang hebt tot een paar symbolen of gebaren. Een volwaardig communicatiehulpmiddel moet de gebruiker in staat stellen om effectief te kunnen communiceren en/of grammaticaal correcte zinnen te formuleren en voldoen aan deze eisen (Soto & Zangari, 2009):

- ✓ Voldoende woorden om in alle situaties te kunnen communiceren; te kunnen zeggen wat je wilt en wanneer je dat wilt.
- ✓ Bestaan uit kernwoorden, randwoorden en alfabet.
- ✓ Toegang tot alle woordsoorten: werkwoorden, persoonlijke voornaamwoorden, zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, bijwoorden etc.
- ✓ Voorgeprogrammeerde zinnen die handig zijn om snel te kunnen reageren in een bepaalde situatie.
- ✓ Grammaticale ondersteuning die de mogelijkheid geeft om grammaticaal correcte zinnen te maken.
- ✓ Mogelijkheden om mee te groeien met de gebruiker.
- ✓ Mogelijkheden tot het modelleren van de taal door de omgeving.

8.2 Taalactiviteitenkaarten

Een taalactiviteitenkaart is een taalkaart met symbolen die meestal wordt ingezet bij een activiteit, boek of spel. De symbolen die er op staan, zijn een combinatie van kernwoorden met gerichte randwoorden met betrekking tot de activiteit, waardoor je minder hoeft te zoeken naar de woorden. Taalactiviteitenkaarten kunnen heel handig zijn bij een waterspel, bij trampoline springen of in bad gaan, activiteiten waarbij het technologische communicatiehulpmiddel niet heel dichtbij gebruikt kan worden. Een taalactiviteitenkaart kan de aandacht voor de interactie vergroten, zeker als er net wordt begonnen met modelleren. Ondanks dat taalactiviteitenkaarten handig kunnen zijn bij bepaalde activiteiten of bij het beginnen met ondersteunde communicatie is het belangrijk dat de persoon met een communicatieve beperking altijd voldoende OC tot zijn beschikking heeft (en gemodelleerd krijgt) om in zijn of haar communicatiebehoefte te voorzien. Los van het feit dat het aantal symbolen op een taalactiviteitenkaart beperkt is, staan die symbolen vaak ook op een andere plek dan in het communicatiehulpmiddel, wat het gebruik van de symbolen buiten die bepaalde activiteit bemoeilijkt. De persoon met een communicatieve beperking weet nu niet waar de symbolen zich bevinden in het volwaardige communicatiehulpmiddel. Zorg er dus altijd voor dat het complete communicatiehulpmiddel ook bij de hand is, zodat ook andere symbolen dan die op de taalactiviteitenkaart staan gebruikt en gemodelleerd kunnen worden. Een taalactiviteitenkaart kan als geheel worden opgenomen in een (niet-)technologisch hulpmiddel. Let er bij het maken van een taalactiviteitenkaart op dat deze een combinatie bevat van kern- en randwoorden. Bij het maken van meerdere taalactiviteitenkaarten adviseren we om overeenkomende symbolen op dezelfde plek te zetten (zoals “ik”, “willen”, “helpen” en “klaar”; zie figuren hieronder). Op deze manier zijn de symbolen gemakkelijker te vinden.

TIP: maak een screenshot van een pagina in je communicatiehulpmiddel (bijvoorbeeld bellenblaas) en gebruik deze als losse taalactiviteitenkaart.

Pictogrammen zijn van PCS

8.3 Personaliseren
Personaliseren betekent dat de woordkeuze van het randvocabulaire wordt aangepast aan de leeftijd, hobby's en interesses van de OC-gebruiker. Dit vergroot de motivatie om te communiceren en zorgt ervoor dat hij/zij toegang krijgt tot voor hem/haar belangrijke woorden. Zonder personalisatie mis je de persoonlijke dingen/woorden die je nodig hebt voor jouw eigen communicatiebehoefte. We communiceren vaak over onze eigen interesses en daarom is het erg van belang dat juist deze woorden (als symbool) beschikbaar zijn (zie o.a. Costello, 2010; Light 1989). Deze woorden kunnen de OC-gebruiker het gevoel geven: "Ja, dat wilde ik zeggen", waardoor het communicatiehulpmiddel ook meer als zijn/haar eigendom voelt en als waardevol wordt ervaren.

Voor een succesvolle personalisatie is het belangrijk dat er (ook) rekening wordt gehouden met de taal die de omgeving gebruikt. Daarom is het aan te raden om naast de OC-gebruiker, familieleden, leeftijdsgenoten en vrienden te betrekken bij de selectie van de woorden. Denk aan leeftijdsgerichte woorden; een volwassene gebruikt andere woorden dan een kind.

Voorbeelden van personalisatie:
- favoriete gespreksonderwerpen
- de namen van de belangrijkste mensen in het leven van de persoon met een communicatieve beperking
- favoriet eten/drinken
- meest bezochte of belangrijkste plaatsen
- favoriete muziek, activiteiten, films
- voorgeprogrammeerde zinnen: zinnen die heel belangrijk zijn voor de OC-gebruiker en die regelmatig gebruikt worden, waaronder ook "dat bedoel ik niet" en "raad maar wat ik wil zeggen". In meerdere vocabulaires zijn deze standaard geprogrammeerd.

Interesses van de OC-gebruiker kunnen veranderen. Daarom is het belangrijk om te blijven personaliseren zodat de gebruiker altijd mee kan praten.

TIP: veel leveranciers hebben vragenlijsten met woorden om te personaliseren, vraag hiernaar.

TIP: er zijn meerdere vragenlijsten voor het personaliseren beschikbaar, zie bronnenlijst.

9. Aanvraag en verstrekking / aanschaf communicatiehulpmiddel

Het vinden van een geschikt communicatiehulpmiddel is een persoonlijke puzzel voor de gebruiker en de omgeving. Kijk samen met de OC-gebruiker, diens communicatiepartners, betrokken therapeuten (meestal logopedist of ergotherapeut) en een leverancier naar een geschikt communicatiehulpmiddel, de juiste bevestiging en bediening (stoel, rolstoel, tafel, statief, oogbesturing, etc.) en de materialen die nodig zijn (tas, toetsenbord, etc.). Als bekend is welk hulpmiddel geschikt is, is het afhankelijk van de zorgverzekeraar en je woonsituatie of je het hulpmiddel al dan niet vergoed krijgt. Het is dan ook aan te raden om een leverancier te zoeken die een contract heeft met de zorgverzekeraar van de (toekomstige) OC-gebruiker. Dit om teleurstelling achteraf te voorkomen. De regel- en wetgeving verandert voortdurend, waardoor het in deze leidraad niet mogelijk is om een antwoord te geven op de vraag: wie betaalt het hulpmiddel?

Voor het aanvragen van een communicatiehulpmiddel bij een zorgverzekeraar is nodig: een motivatiebrief van een therapeut (logopedist, ergotherapeut), een offerte van de leverancier en een medische indicatie door een arts/specialist, in de meeste gevallen de kinder- of revalidatie-arts.

Een communicatiehulpmiddel kan vergoed/betaald worden door verschillende personen en/of instanties:

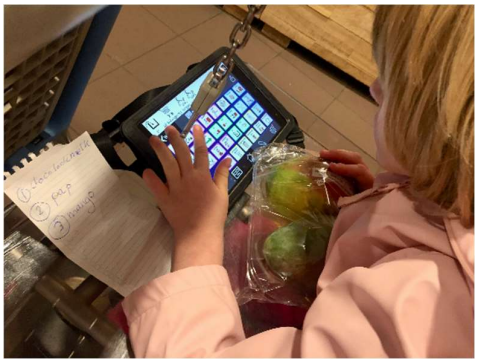
- De zorgverzekeraar of zorgkantoor: je krijgt het communicatiehulpmiddel in bruikleen.
- De WLZ-instelling.
- De OC-gebruiker (of familieleden) zelf.
- Fondswerving.

Neem contact op met de leverancier om te bespreken welke vergoedingsmogelijkheden er zijn, leveranciers zijn op de hoogte van de meest recente wet- en regelgeving op dit gebied.

10. Implementatie

10.1 Direct beginnen met modelleren

Bij het beginnen met modelleren is het belangrijk om gewoon met de OC-gebruiker te praten zoals je altijd doet en een of meerdere woorden in je zin te ondersteunen met een symbool of gebaar. In de meeste gevallen zal dit inhouden dat er in het begin slechts één woord per zin wordt gemodelleerd. Modelleer hierbij het belangrijkste woord uit de zin. Het kan helpend zijn om je in het begin te richten op enkele woorden en die gedurende de hele dag te modelleren. Kies bij voorkeur woorden die een actie met zich meebrengen, denk hierbij aan woorden als “iets anders”, “klaar”, “meer”, “weg”, “helpen”, “open” en “in/uit” (van Tatenhove, 2016) of voor woorden die voor de persoon met een communicatieve beperking veel waarde hebben. Deze woorden kunnen eventueel worden voorzien van een opvallende kleur of rand, zodat ze sneller te vinden zijn voor de OC-gebruiker en diens communicatiepartners. Diverse studies hebben laten zien dat modelleren zeer belangrijk is, maar versterkt moet worden met andere strategieën (Sennott, Light, & McNaugthon, 2016; Ledford, Chazin, Gagnon, Turner, Lord & Zimmerman, 2019). Sennott et al. tonen in hun review aan dat modelleren, wachten, recasten en uitbreiden (zie Tabel 2 voor uitleg) bij OC-gebruikers kan leiden tot o.a. meer beurtname, het gebruik van meer pictogrammen, meer pictogrammen per zin (“meerwoordzinnen”) en verbeterde grammatica. Deze en meer strategieën staan uitgelegd in onderstaande tabel en komen grotendeels overeen met de juiste manier waarop je communiceert en de communicatie stimuleert bij kinderen zonder een communicatieve beperking (Stoep et al., 2019).

TIP: denk bij het modelleren van de eerste woorden aan een combinatie van kern- en randwoorden (zie 2.5)

10.2 Strategieën voor OC-implementatie

De strategieën in Tabel 2 zijn evidence en/of practice based en er is een brede consensus over hun effectiviteit in de praktijk en literatuur met betrekking tot verschillende doelgroepen, leeftijden en niveaus van cognitieve ontwikkeling (Biggs, Carter, & Gilson, 2018; Clendon, Erikson, van Rensburg & Amm, 2014; Gevarter & Zamora; Kent-Walsh, Binger, & Malani, 2010; 2014; Loboiron & Soto, 2006; Lohman & Sennott, 2016; Lynch, McCleary, & Smith, 2018, 2018; Machalicek, Sanford, Lang, Rispoli, Molfenter, & Mbesheha, 2010; Sennott, Light, & McNaughton, 2016). Welke strategieën bij welke gebruiker passen en hoe deze moeten worden ingezet, zal verschillen per persoon.

Tabel 2. Strategieën voor het implementeren van een communicatiehulpmiddel.

Strategie	Uitleg	Voorbeelden
Communicatie-hulpmiddel bij de hand	Zorg ervoor dat het communicatiehulpmiddel altijd bij de hand is, anders kan de persoon niet communiceren en de communicatiepartner niet modelleren.	Zet het communicatiehulpmiddel op tafel. Monteer het communicatiehulpmiddel aan de rolstoel en/of het bed. Hang het communicatiehulpmiddel met een band om de schouder, of bevestig het aan een harnas. Print kernwoorden- of taalactiviteitenkaarten uit en hang ze op. Print kernwoorden- of taalactiviteitenkaarten op tassen, kussenslopen e.d.
Aansluiten bij interesses	Communiceren over iets dat je motiveert of net hebt meegemaakt is leuker. Sluit aan bij het onderwerp waar de ander op dat moment mee bezig is, wat hij/zij ziet e.d.	Samen foto's kijken van de dag. Een boek maken over een lievelingsdier. Als de persoon naar buiten kijkt tijdens het eten, ga je communiceren over wat hij/zij buiten ziet.
Uitlokken van communicatie door de omgeving	Creëer situaties die het gebruik van het communicatiehulpmiddel uitlokken. Zet jouw communicatie zo in dat het voor de ander duidelijk is dat hij/zij terug kan reageren.	Doe zelf iets fout. "Vergeet" iets klaar te leggen. Leg gewenste voorwerpen op een hoge plank. Bied niet meteen hulp bij moeilijke activiteiten. Laat de ander iets kiezen. Doe spelletjes waarbij je om de beurt iets doet. Vertel iets waarop de ander kan reageren (grapje, informatie over iets wat de ander interesseert). Stel een (open) vraag. Kijk de ander aan. Gebruik je intonatie
Wachten/even pauzeren/ tempo aanpassen	Geef de ander tijd om te reageren. Vaak is er meer verwerkingstijd nodig en kost het energie om een passende reactie te geven, al dan niet met het communicatiehulpmiddel.	Pas het tempo van de interactie en je spreeksnelheid aan op de verwerkingssnelheid van de ander. Wacht minstens 5 tot 10 seconden nadat je iets gevraagd of gezegd hebt, bij sommigen zal dit langer moeten duren. Wacht ook na de beurt van de ander om er zeker van te zijn dat hij/zij klaar is met het communiceren van de boodschap.
Spoor de persoon stapsgewijs aan (cueing/ prompting)	Spoor de persoon aan om een beurt te nemen als hij/zij een kans gemist heeft of om zich te verduidelijken als jij zijn of haar boodschap niet begrepen hebt. Spoor op een goede manier aan (door houding, mimiek, spraak, aanraken, wijzen, gebaren of handelingen). Als de ander (na een lange pauze) niet op je aansporing reageert, help hem/haar dan door het stap voor stap steeds iets makkelijker te maken.	*Van minder intensief naar intensiever:* Afwachtend aankijken. Even aanraken. Een vragend gebaar maken. Aanwijzingen geven over de manier waarop hij/zij kan reageren (kijken of wijzen naar het communicatiehulpmiddel of een aantal bij de situatie passende gebaren maken). Ga alvast naar de goede pagina op het communicatiehulpmiddel. Zeg "vertel het maar" en kijk naar het communicatiehulpmiddel of loop juist even weg of kijk de andere kant op (bij dyspraxie/apraxie)

		Wijs/schijn met een zaklamp naar het gedeelte van het communicatiehulpmiddel waar het symbool staat. Wijs zelf het symbool aan. *Voer samen de handeling uit, zoals het maken van gebaren of het aanwijzen van symbolen. ***Deze laatste prompt dient zeer voorzichtig en spaarzaam gebruikt te worden, zie alinea 10.3.***
Recasten	Vertaal de (non-)verbale communicatie van de OC-gebruiker naar OC.	Iemand wijst enthousiast naar de koelkast. De communicatiepartner zegt: "Volgens mij wil jij DRINKEN". Geef hierna het drinken. De OC-gebruiker hoeft nu niet eerst zelf ook het symbool "drinken" aan te wijzen. (Woorden in HOOFDLETTERS worden ook aangewezen op het communicatiehulpmiddel)
Uitbreiden	Breid de communicatie iets verder uit; sluit hierbij aan bij de zone van naaste ontwikkeling. Dit geldt ook voor het gebruik van grammatica. Het is hierbij aan te raden de ander niet altijd expliciet te verbeteren, maar de zin in de goede werkwoordsvorm terug te geven. Dit om de ander niet te ontmoedigen om zijn/haar communicatiehulpmiddel te gebruiken.	Iemand zegt met zijn communicatiehulpmiddel: "Saai", De communicatiepartner zegt: "Ja jij VINDT het SAAI, dat zie ik, zullen we GAAN?" Iemand zegt met zijn communicatiehulpmiddel "Ik willen buiten", de communicatiepartner zegt "IK WIL ook naar BUITEN".
Interactief voorlezen	Samen een (foto)boek lezen of bekijken en tegelijkertijd communicatie uitlokken. Je kunt hierbij bepaalde onderwerpen/woorden benadrukken, passend bij het thema van het boek. Ook kun je attributen gebruiken om de persoon meer bij het boek te betrekken, zoals een handpop.	"WAT gebeurt er hier?" "Ben jij OOK wel eens met de TREIN geweest?" "We gaan naar de VOLGENDE bladzijde." "Heb jij op mijn kop ge.. (ander de zin laten afmaken) POEPT?"

10.3 Wees voorzichtig met intensieve prompts

Wees spaarzaam met het inzetten van de prompt "voer samen met de persoon met een communicatieve beperking de handeling uit" en bouw deze zo snel mogelijk af. **Het is niet de bedoeling dat de communicatiepartner, bewust of onbewust, de communicatie van de persoon met een communicatieve beperking stuurt.** Dit is immers geen authentieke communicatie. Het (samen) aanwijzen (in de literatuur: fysieke prompt) dient er, indien nodig, alleen toe om de persoon een paar keer de associatie tussen het symbool en de betekenis hiervan aan te leren. De persoon met een communicatieve beperking moet niet afhankelijk worden van de prompts en moet geen "woorden in de mond gelegd krijgen". Let er hierbij op dat de persoon met een communicatieve beperking geen weerstand heeft tegen het samen uitvoeren van de handeling of vraag toestemming om hem/haar aan te raken; er moet medewerking zijn in de handeling. Het wordt hierbij aangeraden om de hand van de communicatiepartner *onder* die van de persoon met de communicatieve beperking te houden, zodat hij/zij altijd los kan laten. Bij deze prompt wordt het "sturen" van de

handeling geleidelijk afgebouwd, zodat het initiatief van de beweging bij de OC-gebruiker komt te liggen. Deze prompt dient pas te worden ingezet na overleg met alle betrokkenen en pas nadat de persoon door middel van modelleren veel mogelijkheden heeft gekregen om de betekenis van het symbool of het gebaar te leren.

10.4 OC: de hele dag, met iedereen

Communicatie vindt de hele dag plaats, in diverse communicatieve functies. OC dient dan ook in al deze situaties ingezet te worden. Modelleren vindt idealiter de hele dag plaats, in alle communicatieve functies. Diverse studies onderstrepen het belang van het modelleren en stimuleren van OC-gebruik in dagelijkse situaties, door voor de OC-gebruiker belangrijke en vertrouwde personen (zie o.a. Sennott, Ligth, & McNaughton et al., 2016; Kent-Walsh, Murza, Malani, & Binger, 2015; Holyfield, Drager, Kremkow, & Light, 2017; Banda & Alzrayer, 2018; Ganz et al., 2017; Gevarter & Zamora, 2018; Mohammadzaheri, Koegel, Rezaei, & Bakhshi, 2015). Ook laten deze artikelen zien dat leeftijds- en klasgenoten kunnen leren modelleren. Het betrekken van leeftijdsgenoten en familieleden bij het gebruiken van OC raden we dan ook ten sterkste aan. Zo ontvangt de OC-gebruiker meer voorbeelden. Kinderen vinden de communicatiehulpmiddelen (vol met symbolen) dikwijls erg interessant en personen met een communicatieve beperking vinden het vaak leuker om te communiceren met hun leeftijdsgenoten. Tevens kan leeftijdsgenoten gevraagd worden naar de woorden die volgens hen belangrijk zijn om in het communicatiehulpmiddel op te nemen.

10.5 Verwachtingen en strategieën in de eerste periode

Het is belangrijk om de eerste weken, maanden en soms jaren niet te verwachten dat de persoon met een communicatieve beperking een ondersteunend communicatiehulpmiddel zal gaan gebruiken. Dit geldt met name voor mensen met een verstandelijke of meervoudige beperking en niet of in mindere mate voor mensen met een langdurige, chronische of progressieve ziekte als ALS en MS. Gelijk aan de normale taalontwikkeling van jonge kinderen kan het een lange tijd duren voordat een eerste woord of een eerste zin wordt geformuleerd met behulp van het communicatiehulpmiddel en is er veel taalaanbod vanuit de omgeving nodig om dit te bewerkstelligen. Hoelang het duurt voordat er vooruitgang wordt gezien, hangt af van zowel kenmerken van de persoon zelf als van de omgeving. Personen met een communicatieve beperking hebben vaak al meerdere al dan niet succesvolle communicatietrainingen gehad en reageren niet altijd met enthousiasme op het gebruik van communicatiehulpmiddelen door de omgeving. In die gevallen is het van belang het communicatiehulpmiddel niet op te dringen en het vooral zelf veel te gebruiken om te modelleren en te recasten. Het krijgt dan vanzelf waarde voor de persoon met een communicatieve beperking.

Daarnaast lijkt er soms weinig tot geen vooruitgang te zijn, maar dit kan zijn omdat de persoon met een communicatieve beperking eerst meer symbolen wil weten te vinden, voordat hij/zij het communicatiehulpmiddel gaat gebruiken. In de praktijk is te zien dat het communicatiehulpmiddel vooral wordt gebruikt in situaties waarin iemand echt iets duidelijk wil maken wat met lichaamstaal of op ander manieren niet lukt. Vaak is dit bij mensen die wat verder van hen afstaan, omdat die moeilijker de lichaamstaal kunnen “lezen” (Blackstone, 2011). Voor een dagelijkse communicatieve

situatie geldt: als de persoon met een communicatieve beperking zijn boodschap al op een andere manier heeft duidelijk gemaakt (blikrichting, gebaar, vocalisatie etc.), reageer daar dan adequaat op en stuur er niet op aan dat hij de boodschap eerst moet uiten via het hulpmiddel. Communicatie gaat om het effectief overbrengen van informatie en een intentie; het maakt niet uit in welke vorm dat gebeurt. In een therapiesituatie mag je natuurlijk wél meer verwachten, zeker waar het gaat om het leren communiceren met en via het hulpmiddel.

10.6 Tips bij vastlopen

Als er weinig tot geen vooruitgang is in het gebruik van het communicatiehulpmiddel door de persoon met een communicatieve beperking, of wanneer er sprake is van stagnatie of achteruitgang adviseren we bovenstaande strategieën in de tabel opnieuw door te nemen. Zorg er daarnaast voor dat het communicatiehulpmiddel goed gepersonaliseerd is en blijft en dat de symbolen die belangrijk zijn voor de persoon met een communicatieve beperking vaak gemodelleerd worden en vooraan staan in het communicatiehulpmiddel. Geef het niet (te snel) op. Leren communiceren met een hulpmiddel heeft tijd nodig. Beoordeel opnieuw de visus en de motoriek om te bepalen of het communicatiehulpmiddel en de wijze van bediening nog aansluiten bij de visuele en motorische mogelijkheden en/of voer andere onderdelen van het communicatieonderzoek opnieuw uit (Hoofdstuk 7). Geef heel veel voorbeelden: modelleer, modelleer en modelleer.

TIP: vraag bij een gespecialiseerde therapeut of behandelaar (logopedist, orthopedagoog) om hulp bij het implementeren van het communicatiehulpmiddel. Ga samen op zoek naar de juiste expertise die er nodig is om vooruit te kunnen.

11. Stappenplan OC-traject

Ik wil starten met OC; wat nu?

1. Kom tot een gezamenlijke visie rondom het belang en gebruik van OC met de gebruiker en alle betrokkenen. Neem hierbij de principes van Hoofdstuk 2 door.
2. Als er al een communicatiehulpmiddel is: start met modelleren en andere strategieën (zie punt 9 van dit stappenplan en verder en Hoofdstuk 8) en/of voer één of meerdere onderdelen van het communicatie-onderzoek uit (Hoofdstuk 5).
3. Vraag of schaf een communicatiehulpmiddel aan (Hoofdstuk 7) en ontwikkel of kies een volwaardig middel (Hoofdstuk 6).
4. Personaliseer het communicatiehulpmiddel (paragraaf 6.3). Zorg ervoor dat voor de persoon belangrijke woorden gemakkelijk te bereiken zijn in combinatie met kernwoorden.
5. Bij een technologisch communicatiehulpmiddel: zorg voor een digitale back-up en een geprinte papieren versie voor situaties waarin het hulpmiddel niet gebruikt kan worden of wanneer het kapot is.
6. Zorg dat het communicatiehulpmiddel altijd in de buurt is van de OC-gebruiker. Zorg dat toegang tot communicatie voor iedereen de gehele dag geregeld is.
7. Spreek een signaal af waarmee de persoon met een communicatieve beperking kan aangeven “ik heb iets te zeggen!” Zeker wanneer er gebruik wordt gemaakt van een niet-technologisch communicatiehulpmiddel is dit erg belangrijk. Wat als iemand in een hoekje zit en een symbool aanwijst? Dat hoort niemand. Gebruik dit signaal zelf ook voordat je gaat modelleren, zodat de persoon met een communicatieve beperking dit signaal leert te gebruiken.
8. Implementatie:
    a. Bespreek met alle betrokkenen welke strategieën uit de tabel in Hoofdstuk 8 ingezet gaan worden om OC-gebruik te stimuleren.
    b. Leg vast wie er eindverantwoordelijk is voor de uitvoer van de strategieën en het onderhoud en updaten van het communicatiehulpmiddel. Dit kunnen verschillende personen zijn.
    c. Maak een communicatieplan met de doelen op lange en korte termijn waarin uitgewerkt wordt hoe die doelen te bereiken.
9. Start met modelleren:
    a. Richt je op een aantal kernwoorden en modelleer deze de hele dag door. Bedenk gezamenlijk hoe je deze woorden in diverse situaties en binnen diverse communicatieve functies kunt gebruiken. Geef deze woorden een opvallende rand in het communicatiehulpmiddel zodat ze snel te vinden zijn.
    b. Kies ook woorden die aansluiten bij de belevingswereld van de persoon met een communicatieve beperking en bij wat hij/zij nu al lijkt te communiceren door middel van lichaamstaal en/of (non-)verbale communicatie (zie “recasten” in paragraaf 8.3). Ga hierbij uit van de zone van naaste ontwikkeling en breid uit.

    TIP: richt je op woorden die een actie met zich meebrengen, zoals “helpen”, “stoppen”, “iets anders”, “gaan”, “niet”, “ meer”, “willen”, “in en uit” en “doen” (van Tatenhove, 2016).

    TIP: hang meerdere kernwoordenkaarten of taalactiviteitenkaarten op verschillende plekken op.
10. Breid uit naar meer woorden en meer communicatieve functies.
11. Evalueer dit proces regelmatig, werk het communicatieplan bij en maak hier concrete afspraken over.

12. Aanbevolen informatiebronnen

Websites algemeen
www.isaac-nf.nl
www.assistiveware.com/nl/oc-leren
www.communicatiemethodenemb.nl
www.communicatiehulpmiddelen.com
www.modemadvies.be
www.praacticalaac.org
www.project-core.com
www.dlmpd.com
www.oogbesturing.nl
www.stichtingmilo.nl
https://ikkannietpraten.sclera.be/pdf
https://ikkannietpraten.sclera.be/documenten/doorkijkraam.pdf
https://ikkannietpraten.sclera.be/documenten/bediening_scannend.pdf
https://communicationmatters.org.uk/research/journals/free-articles-from-aac-journal/

VN verdrag inzake rechten van personen met een handicap
https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2016/12/23/vn-verdrag-inzake-de-rechten-van-personen-met-een-handicap

Overzichten van communicatieve functies
Heim, M.J.M. (2001). Nauwelijks sprekend veel te zeggen. Een studie naar de effecten van het COCP-programma. Academisch proefschrift. Utrecht: LOT. **Proefschrift Heim 2001.pdf**. verkregen van: http://cocp.nl/publicaties/

Kingma-van den Hoogen, F. (2010). *Kinderen beter leren communiceren: therapieprogramma voor communicatieve functies*. Apeldoorn: Maklu.

Kilkens, A. C. L. (2015). *De ontwikkeling en evaluatie van het communicatie assessment & interventie systeem (CAIS) voor het aanleren van (proto-) imperatief gedrag aan kinderen met complexe ontwikkelingsproblemen*. Verkregen via https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/149100/149100.pdf op 20-09-2019.

Van den Dungen, L., & den Boon, N. (2001). Beginnende Communicatie: *Therapieprogramma voor communicatieve functies in de preverbale en vroegverbale fase.* Amsterdam: Harcourt.

Overzicht veel gebruikte testen op het gebied van communicatie en taal
- Bayley Scales for Infant Development – III – Receptieve & Expressieve taal
- Boston naming test
- CAT
- C-BiLLT
- CELF
- CELF preschool
- Communicatieve Intentie Onderzoek (CIO)
- COCP vragenlijsten
- Communicatie Matrix
- Lexilijsten
- N-CDI
- Nijmeegse pragmatiektest
- NNST
- Observatielijsten van den Dungen & Verboog
- PALPA

- Peabody Picture Vocabulary Test
- RTNA
- Schlichting test voor taalproductie
- Schlichting test voor taalbegrip
- Vragenlijst denkprocessen (DGM)

Overzicht veel gebruikte testen op het gebied van articulatie (op alfabetische volgorde)

- Computer Articulatie Instrument
- Dyspraxieonderzoek
- Hodson & Paden onderzoek
- Metaphon onderzoek
- Nederlands Articulatie Onderzoek
- Speak-a-boo

Communicatiepaspoorten

www.communicatiepaspoort.be
www.stichingmilo.nl/artikelen/het-communicatiepaspoort
www.visio.org/home/actueel/nieuws/2016/visio-maakt-animatiefilm-communicatiepaspoort

Websites leveranciers

www.commap.nl
www.eelkeverschuur.nl
www.focalmeditech.nl
www.hmc-nv.be
www.modemadvies.be
www.qvn.nl
www.rdgkompagne.nl
www.rtdarnhem.nl
www.skilate.com
www.talkactive.nl

Websites ontwikkelaars

www.abilia.com
www.assistiveware.nl
www.jabbla.com
www.kmd.nl
www.touchtotell.nl
www.touchspeak.nl
www.tobiidynavox.com

"Praten kan ik niet, maar communiceren wil ik wel!"

https://fontys.nl/Over-Fontys/Fontys-Paramedische-Hogeschool/Onderzoek-en-innovatie/Interprofessioneel-Samenwerken/Praten-kan-ik-niet-maar-communiceren-wil-ik-wel/Opbrengsten.htm
o.a. folders over interactief voorlezen, het maken van scripts, Volgen Aanpassen Toevoegen en Visual Scene Displays en de routekaart hoe een geschikt communicatiehulpmiddel te vinden.

OC interventies in Nederland met Evidence Based strategieën.

CAIS: het Communicatie Assessment & Interventie Systeem voor kinderen met een complexe ontwikkelingsstoornis. www.communicatiemethodenemb.nl/methoden/cais/
Proefschrift: Kilkens, A. C. L. (2015). *De ontwikkeling en evaluatie van het Communicatie Assessment & Interventie Systeem (CAIS) voor het aanleren van (proto-) imperatief gedrag aan kinderen met complexe ontwikkelingsproblemen*. Verkregen via: https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/149100/149100.pdf

COCP: Communicatieve Ontwikkeling van niet of nauwelijks sprekende kinderen of volwassenen en hun Communicatiepartners. www.cocp.nl. Proefschrift: Heim, M.J.M. (2001). Nauwelijks sprekend veel te zeggen. Een studie naar de effecten van het COCP-programma. Academisch proefschrift. Utrecht: LOT. **Proefschrift Heim 2001.pdf**. verkregen van: http://cocp.nl/publicaties/

Klin©: Kinderen leren Initiatieven Nemen in Communicatie. www.stichtingmilo.nl. Proefschrift: Schuit, M. (2011). *Enhancing early language development in children with intellectual disabilities*. [Sl]: sn [Studies on Atypical Communication 10]. Verkregen via: https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/91239/91239.pdf

Referentielijst

Boeken

- Beek, A. van der, Hoogeveen, M., & Prenger, J. (2015). *Leerstoflijnen mondelinge taalvaardigheid beschreven: Uitwerking van het referentiekader Nederlandse taal voor het onderwijs in mondelinge taalvaardigheid op de basisschool.* Enschede: SLO.
- Beukelman, D.R, & Mirenda, P. (2012). *Augmentative and Alternative Communication. Supporting children and adults with complex communication needs*. Brookes Publishing Co, Baltimore, United States of America.
- Drager, K. D., & Finke, E. H., & Serpentine, E.C. (2010). *The Handbook of Language and Speech Disorders,* Chapter 18 Augmentative and Alternative Communication: An Introduction, pp 410-429. West-Sussex: Wiley-Blackwell.
- Fallon, K. A., Light, J. C., & Paige, T. K. (2001). Enhancing vocabulary selection for preschoolers who require augmentative and alternative communication (AAC). *American Journal of Speech-Language Pathology, 10*, 81-94.
- Golsteijn-Kramer, D., van der Pijl, D., & Verdonschot, M. (2010). *Hulpmiddelen helpen meedoen, Handboek hulpmiddelen voor mensen met een verstandelijke beperking.* Amsterdam: Boom Lemma Uitgevers.
- Heim, M. J. M., & Jonker, V. M. (1997). Invoering van het COCP-programma. *Communicatie Drieluik*, *9*.
- Heim, M. J. M. (2001). *Nauwelijks sprekend veel te zeggen: een studie naar de effecten van het COCP-programma*. Utrecht: LOT.
- Heim, M.J.M., Veen, A.M., Brinkman, E.D & Jonker, V.M. (2018). Met COCP in de klas doen alle kinderen mee. Toepassing van leerkrachtstrategieën zorgt voor een hoger participatieniveau bij kinderen die niet of moeizaam praten. In: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek,* 7(5), 179-191
- Kilkens, A. C. L. (2015). *De ontwikkeling en evaluatie van het communicatie assessment & interventie systeem (CAIS) voor het aanleren van (proto-) imperatief gedrag aan kinderen met complexe ontwikkelingsproblemen*. [Sl: sn].
- Koster-Kley, S. (2012). Werkboek ondersteunde communicatie verkregen via http://www.kmd.nl/downloads/werkboek-oc-2012.pdf
- Krashen, S. D., & Terrell, T. D. (1983). *The natural approach: Language acquisition in the classroom.* The Almeny Press, San Francisco.
- Light, J. (1988). Interaction involving individuals using augmentative and alternative communication systems: State of the art and future directions. *Augmentative and Alternative Communication*, *4*(2), 66-82.
- Romski, M. A., & Sevcik, R. A. (1996). *Breaking the speech barrier: Language development through augmented means*. Brookes Publishing Company, Maple Press Distribution Center, I-83 Industrial Park, PO Box 15100, York, PA 17405.
- Van Balkom (2018). *Kinderen leren Initiatieven Nemen in Communicatie (KLIN©).* Den Haag: Acco.
- Van Balkom, H., Deckers, S., & Stoep, J. (2017). Assessment of communicative competence in children with severe developmental disorders. In E. Segers & P. van den Broek (Eds.)*, Developmental perspectives in written language and literacy* (pp. 413-443). Amsterdam: John Benjamins.
- Van Balkom, H., & Welle Donker-Gimbrère, M. (2004). *Kiezen voor communicatie. Een handboek over de communicatie van mensen met een motorische of meervoudige beperking.* Nijkerk: HB Uitgevers.
- Van Zaalen, Y., & Deckers, S. R. J. M. (eds) (2015). *Praten kan ik niet…, maar communiceren wil ik wel! Ondersteunde communicatie bij mensen met een verstandelijke, motorische of (ernstige) meervoudige beperking.* Eindhoven: Fontys Paramedische Hogeschool.
- Vygotsky, L. S. (1980). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard university press.

Wetenschappelijke artikelen

- Banajee, M., Dicarlo, C., & Buras Stricklin, S. (2003). Core vocabulary determination for toddlers. *Augmentative and Alternative Communication*, *19*(2), 67-73.
- Banda, D. R., & Alzrayer, N. M. (2018). This meta-analysis provides some evidence to support the use of high-tech AAC interventions to improve social-communication skills in individuals with intellectual and developmental disabilities. *Evidence-Based Communication Assessment and Intervention*, *12*(3), 73-76.

- Blackstone, S. (2011). *Introduction to social networks: Supporting AAC interventions that lead to meaningful outcomes.* Paper presented at the meeting of the Speech and Hearing Association of Virginia.
- Boenisch, J., & Sachse, S. (2007). Sprachförderung von Anfang an: Zum Einsatz von Kern-und Randvokabular in der frühen Förderung. *Unterstützte Kommunikation*, *3*, 12-20.
- Bosma, T. (2011). *Dynamic Testing in Practice: Shall I give you a hint?* (Proefschift, Leiden Universiteit). Verkregen via: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17721/front.pdf?sequence=2 op 26-9-2019.
- Burkhart, L. J., & Porter, G. (2006). Partner-assisted communication strategies for children who face multiple challenges. In *Comunicación presentada en el Congreso de la ISAAC: Düsseldorf, Germany*, verkregen via http://region2library.pbworks.com/f/LindaBurkhart09.pdf op 20-09-2019.
- Costello, J. (2000). AAC intervention in the intensive care unit: The Children's Hospital Boston model. *Augmentative and alternative communication*, *16*(3), 137-153.
- Cress, C. J., & Marvin, C. A. (2003). Common questions about AAC services in early intervention. *Augmentative and Alternative Communication*, *19*(4), 254-272.
- Clendon, S., Erickson, K., van Rensburg, R. J., & Amm, J. (2014). Shared Storybook Reading–An Authentic Context for Developing Literacy, Language, and Communication Skills. *Perspectives on Augmentative and Alternative Communication*, *23*(4), 182-191.
- Donnellan, A. M. (1984). The criterion of the least dangerous assumption. *Behavioral Disorders*, *9*(2), 141-150.
- Durlak, J. A., & DuPre, E. P. (2008). Implementation matters: A review of research on the influence of implementation on program outcomes and the factors affecting implementation. *American Journal of Community Psychology*, *41*(3-4), 327-350.
- Emerson, A., & Dearden, J. (2013). The effect of using 'full'language when working with a child with autism: Adopting the 'least dangerous assumption'. *Child Language Teaching and Therapy*, *29*(2), 233-244.
- Ganz, J. B., Morin, K. L., Foster, M. J., Vannest, K. J., Genç Tosun, D., Gregori, E. V., & Gerow, S. L. (2017). High-technology augmentative and alternative communication for individuals with intellectual and developmental disabilities and complex communication needs: a meta-analysis. *Augmentative and Alternative Communication*, *33*(4), 224-238.
- Gevarter, C., & Zamora, C. (2018). Naturalistic speech-generating device interventions for children with complex communication needs: A systematic review of single-subject studies. *American Journal of Speech-Language Pathology*, *27*(3), 1073-1090.
- Gevarter, C., O'Reilly, M. F., Rojeski, L., Sammarco, N., Lang, R., Lancioni, G. E., & Sigafoos, J. (2013). Comparisons of intervention components within augmentative and alternative communication systems for individuals with developmental disabilities: A review of the literature. *Research in Developmental Disabilities*, *34*(12), 4404-4414.
- Gevarter, C., O'Reilly, M. F., Rojeski, L., Sammarco, N., Lang, R., Lancioni, G. E., & Sigafoos, J. (2013). Comparing communication systems for individuals with developmental disabilities: A review of single-case research studies. *Research in Developmental Disabilities*, *34*(12), 4415-4432.
- Hegde, M. N., & Pomaville, F. (2016). *Assessment of communication disorders in children: Resources and protocols*. Plural Publihing.
- Holyfield, C., Drager, K. D., Kremkow, J. M., & Light, J. (2017). Systematic review of AAC intervention research for adolescents and adults with autism spectrum disorder. *Augmentative and Alternative Communication*, *33*(4), 201-212.
- Kent-Walsh, J., Binger, C., & Malani, M. (2010). Teaching partners to support the communication skills of young children who use AAC: Lessons from the ImPAACT program. *Early Childhood Services*, *4*(3), 155-170.
- Kent-Walsh, J., Murza, K. A., Malani, M. D., & Binger, C. (2015). Effects of communication partner instruction on the communication of individuals using AAC: A meta-analysis. *Augmentative and Alternative Communication*, *31*(4), 271-284.
- Ledford, J. R., Chazin, K. T., Gagnon, K. L., Lord, A. K., Turner, V. R., & Zimmerman, K. N. (2019). A Systematic Review of Instructional Comparisons in Single-Case Research. *Remedial and Special Education*, 0741932519855059.
- Liboiron, N., & Soto, G. (2006). Shared storybook reading with a student who uses alternative and augmentative communication: A description of scaffolding practices. *Child Language Teaching and Therapy*, *22*(1), 69-95.

- Light, J. (1989). Toward a definition of communicative competence for individuals using augmentative and alternative communication systems. *Augmentative and Alternative Communication*, *5*(2), 137-144.0
- Marden, J. (2015). Teaching with Core Words: Building Blocks for Communication and Curriculum. Communication Matters Journal, 29 (1), 23-24. Retrieved from https://medium.com/@AssistiveWare/teaching-with-core-words-building-blocks-for-communication-and-curriculum-e19757477216.
- Machalicek, W., Sanford, A., Lang, R., Rispoli, M., Molfenter, N., & Mbeseha, M. K. (2010). Literacy interventions for students with physical and developmental disabilities who use aided AAC devices: A systematic review. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, *22*(3), 219-240.
- Mohammadzaheri, F., Koegel, L. K., Rezaei, M., & Bakhshi, E. (2015). A randomized clinical trial comparison between pivotal response treatment (PRT) and adult-driven applied behavior analysis (ABA) intervention on disruptive behaviors in public school children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *45*(9), 2899-2907.
- Moorcroft, A., Scarinci, N., & Meyer, C. (2019). Speech pathologist perspectives on the acceptance versus rejection or abandonment of AAC systems for children with complex communication needs. *Augmentative and Alternative Communication*, *35*(3), 193-204.
- Neisworth, J.T., & Bagnato, S. J. (1992). The case against intelligence testing in early intervention. *Topics in Early Childhood Special Education, 12*, 1-20.
- Neisworth, J. T., & Bagnato, S. J. (2004). The mismeasure of young children: The authentic assessment alternative. *Infants & Young Children*, *17*(3), 198-212.
- Romski, M., & Sevcik, R. A. (2005). Augmentative communication and early intervention: Myths and realities. *Infants & Young Children*, *18*(3), 174-185.
- Rowland, C., & Fried-Oken, M. (2010). Communication matrix: A clinical and research assessment tool targeting children with severe communication disorders. *Journal of Pediatric Rehabilitation Medicine*, *3*(4), 319-329.
- Schlosser, R. (2003). Roles of speech output in augmentative and alternative communication: Narrative review. *Augmentative and Alternative Communication*, *19*(1), 5-27.
- Schlosser, R. W., & Wendt, O. (2008). Effects of augmentative and alternative communication intervention on speech production in children with autism: A systematic review. *American Journal of Speech-Language Pathology*.
- Sennott, S. C., Light, J. C., & McNaughton, D. (2016). AAC modeling intervention research review. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, *41*(2), 101-115.
- Sennott, S., Loman, S., Park, K. L., Pérez, L. F., Kennedy, M. J., Romig, J., & Rodgers, W. J. (2015). *Comprehensive Individualized Curriculum and Instructional Design*. Portland State University Library.
- Soto, G., & Clarke, M. T. (2018). Conversation-based intervention for adolescents using augmentative and alternative communication. *Augmentative and Alternative Communication*, *34*(3), 180-193.
- Stoep, J., Gubbels, J., Deckers, S., Radstaake, M., & Prijs, E. *Van verdichting naar verlichting. Leraarcompetenties voor succesvolle communicatie in het PO en SO*. NRO; 405-18.633, verkregen via https://www.nwo.nl/en/research-and-results/research-projects/i/80/31180.html
- Soto, G., & Zangari, C. (Eds.). (2009). *Practically speaking: Language, literacy, and academic development for students with AAC needs*. Paul H. Brookes.
- Ten Hoorn, S., Elbers, P. W., Girbes, A. R., & Tuinman, P. R. (2016). Communicating with conscious and mechanically ventilated critically ill patients: a systematic review. *Critical Care*, *20*(1), 333.
- Van Tatenhove, G. (2016). Normal language acquisition & children using AAC systems. *Manuscript. Retrieved from http://www.vantatenhove.com*.
- Van Tilborg, A., & Deckers, S. R. J. M. (2016). Vocabulary selection in AAC: Application of core vocabulary in atypical populations. *ASHA SIG 12: Perspectives on Augmentative and Alternative Communication, 1,* 125-138.
- Von Tetzchner, S., Brekke, K. M., Sjøthun, B., & Grindheim, E. (2005). Constructing preschool communities of learners that afford alternative language development. *Augmentative and Alternative Communication*, *21*(2), 82-100.
- Wicherts, J. M., & Dolan, C. V. (2010). Measurement invariance in confirmatory factor analysis: An illustration using IQ test performance of minorities. *Educational Measurement: Issues and Practice*, *29*(3), 39-47.